

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

**ДУМКИ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ
СОВЕТСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ**

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД УКРАЇНИ

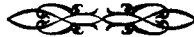
НЮ ЙОРК

1963

ДУМКИ
ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ
СОВЕТСЬКУ ІСТОРИОГРАФІЮ

ALEXANDER OHLOBLYN

**THOUGHTS ON THE CONTEMPORARY SOVIET
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

**PUBLISHED BY THE ORGANIZATION FOR DEFENSE
OF FOUR FREEDOMS OF UKRAINE, INC.**

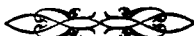
NEW YORK

1963

Theodor Iwaniv
101 Glendale ave
Liverpool NY.
Tel. 451-1006

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

ДУМКИ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ
СОВЕТСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ

diasporiana.org.ua

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД УКРАЇНИ

НЮ ЙОРК

1963

ВСТУП

Оцінюючи стан української советської історіографії в першій половині 1950-их років, ми писали 1956 р.: „Українська історіографія на терені УСССР втратила свій український характер і традиції: дуже нечисленні (надто ж проти попереднього часу) історичні праці, що з'явилися на Україні в другій половині 1940-их і на початку 1950-их років, за винятком деяких публікацій архівних документів, по суті, лежать поза межами справжньої історичної науки¹⁾. І, як яскравий приклад цього, наведено було „Історію Української РСР”, перший том якої щойно тоді з'явився²⁾).

Кілька років пізніше (1959 р.), підбиваючи підсумки повної історіографії в УСССР, ми писали: „Після другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати. Хоч в УСССР є історичні установи, . . . де працює чимало істориків, старших і молодших, видається чимало праць з історії України, виходить (з 1957 року) „Український Історичний Журнал”, сучасна українська советська історіографія цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду, отже змушена провадити лінію московського большевизму. Це визначає всю діяльність українських советських істориків — їх ідеологію, методологію, тематику і навіть фразеологію, більше того — диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць³⁾).

Загалом ця характеристика української советської історіографії зберігає свою силу й на сей день. Але останні роки принесли дещо нове, в світлі чого мусимо знову подивитися на стан української історичної науки й перспективи її дальшого розвитку, насамперед на терені УСССР. Що ж змінилося тепер у тій сумній картині, яку ми бачили кілька років тому, і в якому напрямку (чи напрямках) ідуть ті зміни?

В цьому нарисі не ставимо собі завдання дати повний чи хоч би частковий огляд сучасної української советської історіографії, не кажучи вже про докладний бібліографічний перелік її праць та видань і оцінку поодиноких історичних публікацій. Не торкаємося також загальних політичних та ідеологічних умовин, в яких існує тепер українська історична наука на Україні. Зрештою, це добре відомі речі. Маємо тільки в загальних рисах подати характеристику новітньої (1950-их рр.) української советської історіографії, її основних історіографічних засад, її методологічних тенденцій і, на конкретних прикладах більших наукових праць з історії України, з їх *positiva* і *negativa*, показати, що являють собою сучасна історична наука в УРСР і сучасний український советський історик, оскільки він виявлений в його наукових творах. Аджеж, в умовах советського режиму, історіографія й історик, що має бути її творцем, це далеко не споріднені поняття.

Щоб правильно зрозуміти сучасний стан історичної науки на Україні, треба подивитися також на її минуле в часи советської влади. Українська советська історіографія перейшла три головні етапи свого шляху:

перший — 1920-ті роки, — коли вона була українською, але не советською;

другий — 1930-ті роки, — коли, внаслідок урядового погрому й терору, не стало української й не постало ще советської історіографії; і

третій — повозні — 1940-1950-ті роки, — коли „мудримі заходами партії й уряду” створена була уніфікована й навіть уніформована советська українська історіографія.

Отже, українська советська історіографія має своє минуле, яке тепер офіційні советські історіографи воліють вважати за свого роду „дике поле”, й або „забувають” його цілком, або ж збувають зневажливими увагами на адресу наукових течій і історичних концепцій, властивих українській історіографії попередньої доби⁴). В сучасному советському освітленні зникають не тільки окремі, іноді визнач-

ні історики⁵) та їх праці, що часто-густо були капітальним вкладом в українську історичну науку, а навіть цілі історичні течії, свого часу досить різноманітні і впливові, наукові осередки, наукові видання тощо. Все це подається тепер лише у двох кольорах — „чорному” й „білому”. Першим малюється, властиво, вся українська історіографія довоєнної доби, яку окреслюють нині досить неточною назвою „школи” (неодмінно в лапках!) Грушевського. Другий — дещо світліший — колір надається лише тим історикам і їхнім працям (хоч далеко не всім і не без застережень чи докорів), яким пощастило зберегтися на советській „волі” або так чи так пережити советську неволю. Що в основі цієї історіософічної „чистки” лежать тенденції й вимоги поточної советської політики, а не міркування й критерії наукового характеру, в цьому не може бути жадного сумніву. Тим то огляд сучасної української советської історіографії треба почати — від її початку в 1920-их роках.

Відродження української державности в 1917-1918 роках відкрило широкі перспективи для розвитку української історіографії. Наукове дослідження української минувшини стало важливою національно-державною справою. Пожвавлюються історичні студії, надто ж присвячені головним питанням української державности в минулому. Особливу увагу було звернено на історію Української Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. Поширюється українське історичне видавництво. Заснування Української Академії Наук у Києві (14. XI. 1918 р.), українських університетів (Київ, Кам'янець-Подільський, історично-філологічний факультет у Полтаві), кафедр історії України та історії українського права в старих університетах (Київ, Харків, Одеса), Національного Архіву, Національної Бібліотеки, Національного Музею, — все це віщувало українській історичній науці блискучий розквіт.

Але окупація України советською Росією й поділ українських земель поміж сусідніми державами великою мірою змінили обставини на некористь української науки. Частин-

на українських істориків пішла на еміграцію, а ті, що лишилися на батьківщині під чужою владою, поволі втрачають можливість вільного наукового дослідю. Все ж, і в таких несприятливих умовах, українська історична наука продовжувала й навіть поширювала свою діяльність. Приймаючи і розвиваючи далі традиційну схему українського історичного процесу, що її науково обґрунтував і сформулював Михайло Грушевський, і заповнюючи її новим ідейним (державницьким) змістом і духом, українські історики і на еміграції, і в Галичині, і навіть на окупованій совєтами батьківщині продовжують наукову працю, розпочату в часи Третьої Української держави (1917-1920), і підносять її на нову височінь.

Найбільш розгорнулася українська історична наука на Наддніпрянській Україні. Старі традиції науково-дослідної праці, діяльність багатьох наукових інституцій і товариств, передусім Української Академії Наук, наявність видатних наукових сил старшої й молодшої генерації, багатство архівного матеріялу, який після 1917 року став приступним для наукового дослідю, нарешті — і це, мабуть, найголовніше — широкий державницький масштаб історичної думки й роботи, — все це творило відповідні умови для розвитку української історіографії в 1920-их роках.

Наукова праця в царині історії України провадилася як у старих університетських центрах (Київ, Харків, Одеса), так і в провінційних осередках (Ніжен, Катеринослав-Дніпропетровськ, Полтава, Чернігів та інші), де історичні дослідю організаційно пов'язані були з місцевими високими педагогічними школами (в 1920-их роках — з Інститутами Народньої Освіти), архівами, музеями та державними історично-культурними заповідниками, краєзнавчими товариствами тощо. Діяльність більших (університетських) осередків мала загальноукраїнське значення, менших — переважно льокальний характер. Але й ті й ті, працюючи в ідейно-науковому, а іноді і в організаційному (зокрема видавничому) контактї між собою, спільними силами спри-

чинилися до великого піднесення української історіографії в 1920-их роках.

Що ж дала для української історіографії праця українських істориків на Советській Україні 1920-их років?

Це були сотні й тисячі наукових праць про українське історичне минуле — капітальні дослідження, монографії, розвідки, статті, археографічні корпуси та збірки, курси, нариси, причинки, критично-бібліографічні огляди та рецензії тощо⁶). Починаючи з монументальної історії Хмельниччини Михайла Грушевського (IX том його вікопомної „Історії України-Руси”) й кінчаючи незчисленими документальними публікаціями молодих adeptів історичної науки й льокальних дослідників, скрізь бачимо величезну, надхненну, невтомну й плідну творчу енергію і працю кількох поколінь українських істориків, на чолі з Михайлом Грушевським, Дмитром Багалієм, Миколою Василенком і Михайлом Слабченком. Безперечно, головна заслуга в цьому належить *Михайлові Грушевському* (1866-1934), який з 1924 року зосереджує свою діяльність в Українській Академії Наук у Києві. За його головною редакцією побачила світ низка важливих для української історичної науки періодичних і неперіодичних видань: журнал „Україна”, 1924-1930; „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН (Праці Історичної Секції)”, 1925-1930; збірники „За сто літ”, 1927-1930, „Науковий Збірник Історичної Секції ВУАН”, 1924-1929, „Студії з історії України”, 1926-1930, „Київ та його околиця”, 1926, „Чернігів та північне Лівобережжя”, 1928, „Київські збірники історії, археології, побуту і мистецтва”, 1931; видання Археографічної Комісії (зокрема „Український Архів” і „Український Археографічний Збірник”) і багато інших видань. Крім капітальних праць самого М. Грушевського, поважним вкладом в українську історичну науку були праці його співробітників і учнів — О. Грушевського, Й. Гермайзе, П. Клименка, О. Барановича, С. Шамрая, М. Ткаченка, В. Юркевича, Ф. Савченка та інших.

Дуже важливе значення мала й наукова та науково-організаційна діяльність другого видатного представника старої української історіографії — *Дмитра Багалія* (1857-1932), який багато зробив для утворення й розвитку кількох наукових осередків у Києві (ВУАН) і, головне, в Харкові, що збагатили українську історичну науку численними працями з соціально-економічної, політичної, культурної та господарчої історії України XVII-XIX ст. (праці Д. Багалія, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Барвінського, В. Романовського, В. Дубровського, Н. Мірзи-Авак'янц, О. Багалій-Татарінової, М. Горбаня, Д. Соловія, А. Козаченка та ін.).

Велику наукову роботу в царині історії українського права й державного устрою проведено в ВУАН, в дослідках *Миколи Василенка* (1866-1935) та його учнів і співробітників — Л. Окіншевича, І. Черкаського, В. Новицького, С. Борисенка, В. Гришка та ін.; а в ділянці економічної історії України — в дослідках К. Воблого, А. Ярошевича, Є. Сташевського, М. Тищенко та ін.

Багато дали для української історіографії й місцеві історичні осередки, насамперед Одеський, яким керував *Михайло Слабзенко* (нар. 1882), автор важливих праць з економічно-соціальної історії України XVII-XIX ст., а також з історії українського права (крім того, праці Є. Загоровського, О. Рябініна-Скляревського, І. Бровера та ін.). З інших льокальних осередків — значний вклад в українську історичну науку зробили: Ніжен (праці М. Петровського, А. Єршова та ін.), Дніпропетровськ (Д. Яворницький, В. Пархоменко, В. Греков та ін.), Полтава (П. Клепацький, І. Рибаків, М. Гніп та ін.), Чернігів (П. Федоренко та ін.).

Чимало нового матеріалу для історії XIX-XX ст. принесли й праці Харківського марксистського осередку (М. Яворський, М. Рубач, З. Гуревич, М. Свідзінський та ін.).

В українській історіографії 1920-их років на терені Наддніпрянської України виразно позначилося декілька течій (напрямків), що подекуди набирали характеру певних

наукових шкіл: Київська „культурно-історична” або „соціологічна”, по суті, неонародницька школа М. Грушевського; Харківська „соціально-економічна” школа Д. Багалія; історично-економічна школа; історично-правнична школа М. Василенка; марксистська школа М. Яворського. Кожен з цих напрямків мав (або творив) свої ідейно-методологічні традиції, свою сферу наукових інтересів і тематичного добору, свої організаційні осередки, свої друковані органи, врешті, своє коло громадсько-політичних і персонально-групових відносин і впливів. Але, за винятком лише марксистського напрямку, всі інші мали поміж собою той чи той науковий або навіть науково-організаційний зв'язок.

Це обумовлене було насамперед тим, що ціла українська історіографія 1920-их років — і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції — стояла на тих самих ідейних (українських державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів *проблему української національно-державної самостійності в її історичному розвитку й в усіх її виявах — політичному, економічному, культурному*. Якщо історично-правнична школа, з природи речей, ставила на чолі своїх наукових інтересів історичні форми й інститути українського державного права, то історично-економічна школа за своє головне завдання вважала дослідження таких історично-господарчих процесів і явищ, які визначали історичну українську економіку, як окремий, самостійний (автономний) економічний організм. Навіть „соціально-економічна” й „культурно-історична” школи, що мали давню народницьку традицію, не могли уникнути впливу державницької ідеології. Зрештою, й марксистська школа (зокрема, в працях М. Яворського), оскільки вона залишалася в рамках української історіографії, не могла заперечувати ролі й значення національно-державного чинника і в історії України, і в її сучасності. Саме цей державницький дух і національний характер — були основними рисами української історіографії 1920-их років на Наддніпрянській Україні⁷). І саме тому намагається перекреслити її новітня урядова советська історіографія⁸).

Розвиток української історіографії на Наддніпрянщині в 1920-их роках (і пізніше) відбувався в дуже складних і здебільшого несприятливих політичних умовах, створених передусім пануванням на Україні російського большевизму. Раніш чи пізніш, українська історична наука мусіла бути підпорядкована цілям і завданням советської політики, опертої на засадах т. зв. марксизму-ленінізму. Але на цьому шляху советська влада натрапила на поважні труднощі. Ідейно-науковий та організаційний стан української історичної науки і темп її розвитку в 1920-их роках, визначений відродженням української державности в 1917-1918 рр., був такий, що комуністична влада змушена була діяти повільно й на початку досить обережно. Лише вкінці 1920-их рр. починається безпосередній і одвертий наступ советського комунізму проти української історичної науки. Коли й перед тим советська влада втручалася в справи наукових установ і гальмувала вільний розвиток науки шляхом матеріяльних обмежень, партійно-комуністичного контролю, тематичної заборони, цензурних утисків, урядової критики окремих напрямків української історіографії й поодиноких наукових праць та видань і їх авторів та редакторів, то кінець десятиліття позначився низкою важких ударів для української історичної науки.

Процес Спілки Визволення України (СВУ) 1929-1930 р., політична чистка ВУАН 1930 р., депортація М. Грушевського до Москви (1931 р.) і його смерть (1934 р.), арешти багатьох істориків, офіційне засудження наукової діяльності історичних установ і всіх визначніших українських істориків в 1930-1932 рр. — це був тільки початок дальшого й тотального нищення української історичної науки советською владою.

Протягом першої половини 1930-их рр. були зліквідовані всі історичні установи Української Академії Наук, перейменовані на Академію Наук УРСР, науково-дослідні катедри історії (Одеська, Дніпропетровська, Київська й Ніженська) та інститути (зокрема, Харківський Інститут ім. Багалія), зреорганізовані архіви та музеї, які здебільшого

припиняють свою наукову діяльність і надовго стають взагалі неприступними для будь-якої наукової праці. Навіть головний осередок офіційної комуністичної історичної науки — Інститут історії ВУАМЛІН (в міжчасі перенесений з Харкова до Києва) був зліквідований (в 1935-1936 р.). Відновлені (в 1933-1934 рр.) університети на терені УССР майже до кінця 1930-их рр. не провадили жадної наукової праці в царині історії.

Було припинено видавництво науково-історичної літератури. Чимало видрукованих наукових праць, а ще більше готових до друку не були дозволені цензурою й ніколи не побачили світу й здебільшого, мабуть, загинули⁹).

Нарешті, починаючи від процесу СВУ 1929-1930 рр. й закінчуючи новою хвилею большевицького терору в 1937-1938 рр. (т. зв. „єжовщина” або, за сучасною совєтською термінологією, „злочини Сталіна в період культу особи”), багато істориків як старшої, так і молодшої генерації ув’язнено, заслано, розстріляно або замучено під час слідства, загинуло на засланні, а інших усунено з наукових інституцій з заборотою дальшої наукової діяльності або змушено виїхати за межі України й назавжди або на довгий час покинути наукову працю в царині української історії. Їхні праці суворо заборонено цензурою, книги вилучено з бібліотек, рукописи й матеріали знищено, навіть ім’я їх викреслено з наукового вжитку¹⁰).

Але і в ці страшні роки тотального погрому української науки та культури совєтською владою українська історична наука не перестала існувати. Позбавлені найелементарніших умов для наукової праці, поодинокі українські історики не залишають своїх дослідів — без можливості переводити їх як слід, без надії їх завершити, навіть без мрії побачити їх колись у друку. Працюють і творять просто тому, що не творити й не працювати вони не можуть. Ще не час докладніше казати про цю індивідуальну, цілком приватну, й тому великою мірою незалежну від офіційних чинників, вимог і впливів, наукову працю українських істориків у 1930-их роках. Але вона тривала, й наслідки її ма-

ли своє значення для дальшого розвитку української історіографії як на Україні, так і на еміграції¹¹).

Деякі, хоч дуже обмежені, можливості наукової праці в царині української історії з'являються лише в кінці 1930-их років, у зв'язку з утворенням (кінець 1936 року) Інституту історії України Академії Наук УРСР (по війні Інститут історії АН УРСР). Поруч з виготовленням науково-допоміжної й підручної, а також популярно-пропагандивної історичної літератури (це було його головним завданням), Інститут провадив і науково-дослідну роботу, наслідки якої частково опубліковано в 1940-их і пізніших роках¹²).

Наукова діяльність Інституту історії України, як і взагалі вся історична праця на советській Україні, повинна була провадитися на засадах т. зв. марксо-ленінської методології, під суворим партійно-урядовим керівництвом і контролем, за певною (досить обмеженою), згори визначеною тематикою, ідеологією й навіть фразеологією. В основі наукової праці всіх історичних інституцій УРСР була покладена офіційна ідея „советського патріотизму” і, спочатку захована за нею, а згодом, після другої світової війни, урядово декретована й широко пропагована ідея провідництва „великого російського народу” в усіх галузях суспільного життя — політичній, економічній, культурній, — на всіх теренах СРСР і в усі часи існування Російської держави, що, в стосунку до історії України, являло собою теоретичне обґрунтування й виправдання російсько-імперіалістичної й колоніальної політики царату й советів на Україні і метою своєю мало остаточну нівеляцію всіх українських національних інтересів, особливостей і традицій.

Цей процес советизації української історичної науки був на деякий час перерваний подіями другої світової війни, зокрема німецько-советської війни. Об'єднання майже всіх українських земель у 1939-1940 рр. і здійснення ідеї Соборної України, нехай і в спотвореній советській формі, сприяло об'єднанню українських учених, зокрема істориків, з обох боків Збручу. Особисте знайомство, наукові подорожі

галицьких учених до Києва й наддніпрянських до Львова, вплив галицького українського життя, знайомство з вільною українською науковою літературою, зв'язки галицьких українців з українською еміграцією, спільна наукова праця львівських і київських українських істориків і спільна опозиція їх дальшому змосковщенню української історичної науки, — все це мало не абиякий вплив на дальший розвиток української історіографії.

Німецька окупація українських земель у 1941-1944 рр. і нова советська окупація принесли велику руїну для української науки взагалі, історичної зокрема. Праця наукових установ була зруйнована воєнними подіями, евакуацією багатьох українських істориків на Схід, варварською антиукраїнською політикою німецьких окупантів, а потім новою навалою зі Сходу, еміграцією багатьох українських істориків на Захід і повоєнною реакцією й терором советської влади на знову окупованій Україні. Лише дуже поволі відбудовувалося науково-історичне життя в УРСР, важко загоювалися воєнні рани, а головне — „воєнний стан” в українській науці тривав ще довго по закінченні самої війни. Після короткої „передихки” в критичні воєнні роки, коли большевики толерували і навіть облудно пропитували ідею українського патріотизму, зокрема в українській науці, почався новий і цим разом тотальний наступ советсько-московської ідеології проти найглибших основ української історіографії. Саме тоді, у другій половині 1940-их і на початку 1950-их років „українська історіографія на терені цілої УРСР втратила свій український характер і традиції”, й, за невеличкими винятками, „історичні праці, що з'явилися на Україні в другій половині 1940-их і на початку 1950-их років, ... лежать поза межами справжньої історичної науки”¹³). З таким доробком прийшла українська советська історіографія до Переяславських років 1954 року.

ПРИМІТКИ

1) **Olexander Ohloblyn**, *Ukrainian Historiography 1917-1956*. — "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", Vol. V-VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19-20), New York, 1957, p. 366.

Загальну оцінку української советської історіографії в 1940 — першій половині 1950-их рр. — див. **Б. Крупицький**, *Українська історична наука під Советами (1920-1950)*, Мюнхен, 1957.

2) З приводу I тому „Історії Української РСР” писав **Б. Д. Крупицький**: „Советсько-українська історіографія втратила власне обличчя...” (**Б. Крупицький**, *op. cit.*, ст. 68, 93).

3) **О. Оглоблин**, *Історіографія. Париж-Нью-Йорк*, 1960, ст. 7 (відбитка з *Енциклопедії Українознавства*, вид. НТШ, ч. II, т. III, ст. 891).

4) Див. **Ф. Лось**, *Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади*. — „Розвиток науки в Українській РСР за 40 років”, вид. Академії Наук Української РСР, Київ, 1957, ст. 31—55.

Уваги до цієї статті (як і до цілого збірника) — див. **Н. Полонська-Василенко**, „Розвиток науки в Українській РСР за 40 років”. — „Український Збірник”, кн. 16, видання Інституту для вивчення СССР, Мюнхен, 1959, ст. 98—101.

5) Справді, разючий приклад цього — відсутність згадки в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ) про Миколу Василенка (1866-1935), дійсного члена Академії Наук УРСР, визначного українського історика й історика права, праці якого цитують і сучасні советські історики.

6) Перелік цих праць (далеко не повний) за 1917-1928 рр. — див. „Матеріали до української історичної бібліографії”, I-II, Харків, 1929-1930. Див також „Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук, 1918-1929”, К., 1930 (і 2 додатки за 1930 і 1931 роки — К., 1931-1932).

7) Докладніше про стан української історичної науки в 1920-их роках — **О. Ohloblyn**, *Ukrainian Historiography 1917-1956*, p.p. 307-372 (там же й бібліографія).

8) Це особливо впадає в око, коли бачимо виданий Інститутом Археології АН УРСР солідний огляд **І. Г. Шовкопляса** „Археологічні дослідження на Україні (1917-1957)”, Київ, 1957, де подано дуже цінну бібліографію з археології України 1917-1957 рр. (ст. 319—411). Ледве чи можна сподіватися, що на подібне видання відважиться Інститут Історії АН УРСР.

9) Деякі (далеко неповні) відомості про ці загублені видання, і то лише по ВУАН, див. **Н. Полонська-Василенко**, Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою. — „Українські Вібліологічні Вісті”, I, УВАН, Авґсбург, 1948, ст. 51—53; II ж, Українська Академія Наук (Нарис історії), ч. II (1931-1941), Мюнхен, 1958, ст. 195—199; **О. Оглоблин**, Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. — „Науковий Збірник”, ч. II, УВАН, Нью-Йорк, 1953, ст. 196—198.

10) Відомості (неповні) про українських істориків, репресованих советською владою в 1930-их рр. — див. **Н. Полонська-Василенко**, Українська Академія Наук, II, ст. 68, а також у нашій праці “Ukrainian Historiography 1917-1956”, p. 363, note 270.

11) Про стан української історичної науки в УССР у 1930-их рр. — див. нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, pp. 361—366, а також монографію проф. **Н. Д. Полонської-Василенко** „Українська Академія Наук”, ч. II, passim.

12) Про Інститут історії України (згодом Інститут історії) АН УССР — див. **Л. Соневицький**, Інститут історії АН УССР. — Енциклопедія Українознавства, ч. II, т. III, ст. 872—873, а також нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, pp. 363—366. Дуже скупі відомості про Інститут історії подано в Українській Радянській Енциклопедії, т. V, К., 1961, ст. 463.

13) **О. Ohloblyn**, Ukrainian Historiography 1917-1956, p. 366.

РОЗДІЛ I

Нема найменшого сумніву, що основним досягненням офіційної советської історіографії на Україні в повоєнному періоді було утворення нової схеми „руської” (чи східноєвропейської) історії, що стала вже „звичайною”, себто, в советських умовах, обов'язковою для всіх советських істориків, мовляв, догматом советської історичної науки. Ця схема була реакцією советської Москви на відому концепцію історії Східної Європи, що її створив понад півстоліття тому Михайло Сергійович Грушевський.

„Схема Грушевського”, яка, по суті, була блискучим науковим обґрунтуванням традиційної української схеми історії Східної Європи, була покладена в основу всієї новітньої української історіографії, незалежно від її напрямків, течій, шкіл та їх репрезентантів. Ця схема, не зважаючи на всі пізніші зміни та варіації і на всякі маніпуляції офіційної советської науки протягом кількох десятиліть, майже до останньої війни існувала й панувала в українській советській історіографії. Не дивно, що після війни головний наступ советської влади проти української духовності був скерований саме в напрямку так званої школи Грушевського. Всі сили — від рядового партійця до поеталаврея¹⁾ — змобілізовано в другій половині 1940-их років, щоб завдати рішучого удару не так живим і мертвим репрезентантам цієї „школи”, як самій „отравленній теорії”²⁾ Грушевського. Наслідком того було з'явлення нової советської схеми історії Східної Європи й зокрема України.

Але, на відміну від схеми Грушевського, яка сформульована була в поважному науковому виданні Російської Академії Наук („Сборникъ статей по славяновѣдѣнію”, за

редакцією акад. В. І. Ламанського, том I, СПб., 1904)³), нова, советська схема з'явилася у вигляді „одобренных ЦК КПСС” „Тезисов о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954)”⁴), з нагоди ювілейної дати Переяславського договору 1654 року, і втілена була як у „переяславській” літературі, що широкою повинню залила не лише Україну й цілий СРСР, але й сателітні країни, так і в усій советській історичній продукції післяпереяславського періоду.

Як кожен людський твір, ці Тези мають свого автора, чи, може, авторів. Не знаємо їх імен; можемо лише здогадуватися, що тут чимало попрацювали й московські історики, і їх київські товариші, принаймні деякі. Зрештою, навіть нам імення цих *писарзуків*, коли маємо таку авторитетну фірму, як ЦК КПСС. Це він — справжній творець нової схеми історії Східної Європи й України⁵).

Нова советська схема історії України стоїть на *трьох книгах* — *трьох історичних мітах*. Це:

1) Концепція *єдиної руської народности*, витвором якої була Руська (Київська) держава, староруська культура, староруська мова. Ця концепція намагається політично-історичний факт заступити етнічно-національним мітом. Висновок з того: Київська Русь не була українською державою, Першою Українською державою, а державою „загальноруською”, й Москва такий самий законний її спадкоємець, як і Київ (і Полоцьк чи Мєнськ).

2) Концепція *возз'єднання України з Росією* (Переяславська Рада), що з мілітарно-політичної угоди двох держав робить мітичний акт об'єднання двох народів — українського й російського (частин колись нібито єдиного народу, чи народности) — в єдиній державі „Русській”, себто Московській (згодом Російській). Висновок з того: Другої Української (Козацько-Гетьманської) держави взагалі не існувало.

3) Концепція — знов таки мітична — *спільної вітчизни* („отечества”), колись Росії, тепер СРСР. Генеалогія цієї концепції така: а) спільна соціальна й політична боротьба

„трудящих”, українців і росіян, проти „февдалів”-поміщиків, буржуазії й царату; б) спільна „пролетарська” революція й „будівництво соціалізму”, себто большевизму; в) спільна „соціалістична батьківщина” — ССРСР, під керівництвом т. зв. „старшого брата” — російського народу і його національно-державного осередку — Москви. Звідси висновок: ніякої Третньої Української держави та її визвольних змагань не було. Можна говорити тільки про Українську советську державу — УССР.

Ця схема, створена ЦК КПСС, є „основою основ”, немов би „символом віри” советської, зокрема української, історіографії. І разом з тим це є та прірва, яка лежить між українською вільною й українською советською історіографією і згори виключає будь-яку можливість наукової дискусії між ними. Бо правда може бути тільки одна. Друга правда є неправдою.

Нова советська історична схема, по суті, повертає історію України до того стану *membra disjecta*, проти якого виступав колись М. Грушевський.

Яке ж становище українського советського історика під пануванням цієї *антиукраїнської* історичної схеми? Що може він робити й що зробив він для української історичної науки протягом останніх років?

Насамперед кілька слів про умови, в яких відбувається науково-творчий процес советського історика, зокрема українського. Процес науково-дослідної праці кожного історика, отже й советського, складається з чотирьох основних моментів:

- 1) збирання й систематизація матеріалу;
- 2) дослідження його (аналіза);
- 3) творча реконструкція історичних явищ і подій — окремих, груп їх і цілого історичного процесу на даному історичному етапі (це і є, властиво, історична синтеза);
- 4) літературне втілення, яке зароджується вже під час реконструкції історичного явища й народжується (оформлюється) під час писання історичної праці.

Як же відбувається процес наукової праці українського советського історика?

Насамперед треба зауважити, що український історик в СРСР перебуває у подвійних лецатах: ідеологічних (т. зв. марксизм-ленінізм, партійні й урядові директиви, цензура тощо) й національно-політичних (московський диктат). У цьому відношенні становище його московського колеги, навіть у царині історії України, куди краще й вільніше.

Отож, советський історик, зокрема український, —

1) не може вільно диспонувати всім потрібним для даної теми (й праці) матеріалом. „Відбір документів для науково-дослідної роботи нерозривно пов'язаний з їх синтезом” — це офіційна теза советської історіографії⁶). Виключається не тільки наукова література, а навіть опубліковані та архівні джерела, що знаходяться поза межами СРСР і країн советського бльоку, зокрема еміграційна література, яка здебільшого залишається невідомою або, будь-що-будь, неприступною для советського історика. Як виняток, дозволяється цитувати тільки такі матеріали (або, властиво, їх частини), що так чи так підпирають советську схему або можуть бути використані для полеміки чи взагалі для політичних цілей советської влади. Навіть відомі праці, опубліковані в СРСР (чи то до революції, чи після неї), якщо їх автори проскрибовані советською владою, неприступні для советського історика. Їх або цілком ігнорується, замовчується, або ж збувається (здебільшого у вступі до праці або ж десь у примітці) загальним осудом чи навіть звичайною лайкою⁷). Наслідком того советський історик мусить нерідко „відкривати Америку”, вдруге „відшукувати” давно вже відомі й опубліковані матеріали (очевидно, широко користуючись допомогою тих заборонених праць, приміром, „Історії України-Руси” М. Грушевського), нерідко навіть звужуючи їх коло й негуючи важливими для з'ясування справи матеріалами. Через те в писаннях советських істориків трапляються й поширюються застарілі, давно спростовані й відкинуті історичною наукою погляди й твердження.

2) Не диспонуючи всім потрібним історичним матеріалом, советський історик не може як слід перевести аналізи досліджуваних ним явищ і подій. Отже, наслідки й висновки його дослідної роботи залишаються дискусійними й завжди можуть виявитися сумнівними, а то й зовсім хибними. Проводячи наукову аналізу, советський історик завжди мусить оглядатися й на офіційну історичну схему, й на небезпеку різних ідейно-політичних ухилів та єресеїв, не бажаних з погляду тої схеми й згори визначених нею висновків і констатацій. Недарма сто років тому великий — колективний — сатирик напівукраїнського походження — Козьма Прутков сказав, що „только въ государственной службѣ познаёшь истину”⁸). А в своєму блискучому, актуальному і в сучасній советській дійсності, „Проектъ о введеніи единомыслія въ Россіи” (надрукованому в 1863 році) Прутков казав: „...Надо имѣть матеріаль для мнѣнія. Гдѣ же этотъ матеріаль? Единственнымъ матеріаломъ можетъ быть только мнѣніе начальства. Иначе нѣтъ ручательства, что мнѣніе безошибочно”⁹).

3) Ще трагічніше становище українського советського історика в царині історичної синтези. Коли він не може перевести вільного наукового досліду, отже зробити об’єктивну, повну й докладну аналізу явищ і подій, його синтеза неминуче буде не творчою реконструкцією того, що справді було, а лише підсумком тої неповної, односторонньої й тенденційної аналізи частково відібраного матеріалу, отже буде лише *псевдосинтезою*, *псевдотворчістю*, де автор або зовсім зникає, або ж мусить увійти в конфлікт (не конче виявлений назверх) з своїм власним сумлінням. Будь-що-будь, для самого історика воно не буде глибоким переконанням, тою внутрішньою правдою, що походить з його власного повного знання, розуміння й сумління. А наукове сумління вченого є глибока етична основа його творчості, без якої справжньої науки, зокрема історичної, бути не може.

Нарешті, 4) Як наслідок усього цього, літературне втілення й навіть стилістичне оформлення українських советських історичних праць здебільшого одноманітне, безбарв-

не, сіре, позбавлене індивідуальних рис авторської творчості, внутрішнього патосу й нормального академічного вислову. Воно закладене словесними штампами, фатально-тотожньою фразеологією, за якою не видно ні історичного твору, ні його автора. Бляшаний, штучний патос в указаних місцях, графаретні суперлятиви й графаретна, але ніде в науковому світі не вживана, неперебірлива лайка на адресу немилих владі історичних діячів та авторів, живих і навіть мертвих, — від усього цього віє одвертою нещирістю, безнадійним холодом і безмежною нудотою.

Так *мусить* поволі зникати історик, учений, творець, а натомість з'явиться людська істота, що пише про історію, людина, в якій — хоче вона того чи не хоче — слово заступає думку, декларация — переконання, посада — совість і слава — досить сумнівна — честь. Його праці — не наукові твори, а наукоподібні препарати, а він сам уже не історик, а історіографічний робот. Саме така історична наука й такий історик потрібні для советської системи взагалі, а на Україні зокрема.

Але — і це основне питання, яке стоїть перед нами: чи, справді, зник на Україні український історик, і чи, справді, українська історична наука на Україні перестала існувати?

Коли говоримо про українську советську історіографію, думаємо і про людей — тамтешніх істориків, і про їхню працю — твори тих істориків. Але чи знаємо як слід українських советських істориків? Мабуть, ні. Маємо їхні праці, хоч, на жаль, далеко не всі, бо не тільки видання провінційних академічних та наукових інституцій, а навіть деякі публікації Академії Наук УРСР не доходять до вільного світу. Знаємо ймення тих істориків — принаймні головніших. Знаємо більш-менш докладно їх наукові ступені та звання, їх академічні посади. І, звичайно, добре знаємо, в яких політичних, ідеологічних та психологічних умовах доводиться їм працювати. Зате дуже мало знаємо їх, як творчі індивідуальності, індивідуальні обставини їхньої наукової діяльності, їх персональні позиції, значення і впливи в науково-громадському житті, врешті, їх взаємо-

відносини. При цьому не можна упускати з ока певної диференціації серед наукових робітників у царині історії на терені УССР. Критерієм для цієї диференціації є не тільки й не стільки відміна наукового стажу, вченої кваліфікації або навіть особистих здібностей і талантів, як насамперед загальне становище даної особи в советському і, головне, в партійному житті — і то в кожний даний момент.

Відповідно до того, всі советські історики діляться на дві або тепер навіть три категорії, дуже відмінні щодо своїх прав, позицій, умов та можливостей наукової (і академічної) діяльності. Це —

- а) історики-партійці (члени КПСС);
- б) історики позапартійні; і
- в) нова група (формально пов'язана з попередніми), яка з'явилася по війні: історики — колишні засланиці (чи взагалі репресовані), повернені з „мертвих” до „життя” здебільшого після смерті Сталіна.

Годі й казати, що в советських умовах цей поділ має дуже важливе значення, проводячи певну межу між істориками-керівниками й істориками-виконавцями.

Кілька слів про кожну з цих груп зокрема. Найбільшу і найвпливовішу категорію українських советських істориків становлять науковці, старші й молодші, різного віку й наукового стажу, які належать до КПСС. Властиво, все поточне керівництво науково-дослідною роботою в царині історії знаходиться в руках істориків-партійців, себто їх керівної верхівки, яка дістає відповідні настанови й директиви безпосередньо від вищих партійних органів і підлягає їх повсякчасному контролю. Але й ця партійна верхівка українського історичного фронту досить обмежена в своїй науковій ініціативі й навіть практичній діяльності як загальною історичною схемою, так і настановами партії. Так чи так, в руках істориків-партійців знаходяться всі (або майже всі) керівні посади в Інституті Історії Академії Наук УССР та в інших установах, які провадять науково-історичну працю (музеї, архіви тощо), майже всі історичні катедри університетів і педагогічних інститутів, редакція

„Українського Історичного Журналу”, історичний відділ Української Радянської Енциклопедії тощо. Найбільш відомі історики цієї групи (подаємо за абеткою): В. О. Голобуцький¹⁰), І. О. Гуржій¹¹), В. А. Дядиченко¹²), О. К. Касименко¹³), П. А. Лавров¹⁴), Ф. Є. Лось¹⁵), М. І. Марченко¹⁶), М. А. Рубач¹⁷), К. І. Стецюк¹⁸), М. І. Супруненко¹⁹), Ф. П. Шевченко²⁰) та, мабуть, інші (в нас бракує відомостей про їх партійну приналежність).

Незрівнянно менший вплив на стан і розвиток советської історичної науки, незалежно від їх питомої наукової ваги, мають позапартійні історики, які довгими роками й навіть десятиліттями залишаються старшими науковими співробітниками, доцентами, кандидатами історичних наук тощо, хоч деякі з них давно вже могли б авансувати далі (К. Г. Гуслистий²¹), М. М. Ткаченко²²), Ф. О. Ястребов²³). Чи не в зв'язку з тим дехто з них перейшов з історії на інші, споріднені ділянки науки. Немає сумніву, що й серед непартійних істориків є чимало талановитих людей, які, в інших політичних умовах, могли б дуже спричинитися до розвитку української історичної науки. Але, за існуючого режиму на Україні, їх можливості надто обмежені, а перспективи мало втішні. Лише перехід до упривілейованої партійної групи може поліпшити їхнє становище. Все ж, мабуть, багато „муравлино” наукової (й науково-технічної) праці, яка має свою вагу для української історіографії, виконують саме позапартійні історики.

Нарешті, остання група — це, мовляв, історики-„ізгой”. Це здебільшого колишні репресовані, непартійні й партійні, які довгі роки або й десятиліття були відірвані від наукової роботи і взагалі позбавлені елементарних прав і умов громадського і звичайного людського існування. Переважно це люди старшого покоління, які вже зламані віком, а ще більше всім тим, що їм довелося пережити за довгий час советської каторги. Серед них є заслужені українські пчєні, які свого часу чимало зробили для української історичної науки й тепер, по довгій і страшній перерві, продовжують свою наукову працю, закінчуючи колись роз-

початі досліди й частково публікуючи свої давно вже написані (лише трохи перероблені тепер) наукові праці. Де-хто з них, можливо, працює на Україні, але більшість, ма-буть, не дістала на це дозволу або взагалі воліла залишитися поза межами УСССР. Тут треба згадати такі відомі імена, як О. І. Баранович (помер 1961 року)²⁴), В. О. Романовський²⁵), П. К. Федоренко²⁶) та інші²⁷). Фактично вони відсунуті від провідної наукової роботи (принаймні в історичних установах), а головне завжди мусять пам'ятати те, що так чудово визначив російський поет минулого століття:

*„Пиши, но будь благонамьренз,
И не рискуй опять попасть
На гауптвахту или в з гать”.*

(Некрасов)

Окреме становище займає академік Іван Крип'якевич (нар. 1886 р.), під сю пору найвидатніший історик Советської України, якому, безперечно, належить почесне місце в *усій* сучасній українській історіографії. Важко сказати, який реальний вплив акад. Крип'якевича в сучасній історичній науці УСССР. Немає сумніву, що його науковий авторитет і почесне становище єдиного академіка-історика мусять імпонувати советським історикам і на Україні, і за її межами. Зокрема науковий приклад заслуженого українського вченого не може обминути молодших українських істориків. Можна думати, що наукова допомога акад. Крип'якевича молодшим історикам, в різних формах — консультації, редагування, рецензування, а також його власних наукових праць, доповідей та лекцій, — виходить далеко за межі Львова, де він постійно працює, і це має не абияке значення для розвитку історичної науки й підготовки наукових кадрів в УСССР. Але ледве чи акад. Крип'якевич має якийсь більший вплив на планування історичної науки на Україні, не кажучи вже про ідеологію та методологію науково-дослідної праці в цій царині. Зрештою, і те,

що акад. Крип'якевич не стоїть на чолі Інституту Історії Академії Наук УРСР (він очолює лише львівський Інститут суспільних наук АН УРСР, який провадить здебільшого локальні — іноді досить важливі й цінні — історичні студії), чимало обмежує його участь у загально-українській історичній діяльності²⁸).

Немає жадного сумніву, що в останніх роках, особливо починаючи з середини 1950-их років, маємо чималий кількісний зріст української советської історіографії. Про це свідчить насамперед жвава науково-видавнича діяльність головних осередків історичної праці — Інституту Історії Академії Наук УРСР, історичного відділу Інституту Суспільних Наук АН УРСР у Львові, катедри історії України Київського Університету тощо. Зокрема українські советські історики спромоглися за цей час опублікувати низку поважних історичних монографій, серед яких треба особливо відзначити: „Богдан Хмельницький” — акад. І. П. Крип'якевича (1954); „Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.” — В. А. Дядиченка (1959), „Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” — Ф. П. Шевченка (1959), „Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-их роках XVII ст.” — К. І. Стецюк (1960), „Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775” — В. О. Голобуцького (1961) і деякі інші²⁹). Вперше, по довгих роках, коли не десятиліттях, відновилися студії над українською історіографією, які дали, наприклад, солідну працю М. І. Марченка — „Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)”, що її видав Київський Університет у 1959 році³⁰). Певним досягненням української советської історіографії було видання (з 1957 року) „Українського Історичного Журналу”, хоч суто наукові праці є там тільки другорядним локатором, посідаючи пересічно не більше як 25% його загальної друкованої площі і значно менше місця в його основному відділі „статей”. Знаменним явищем було й те, що вперше від смерті М. Грушевського (1934 р.) український історик, до того

ще високоавторитетний і заслужений учений — проф. Іван Крип'якевич був номінований 1958 р. дійсним членом Академії Наук УРСР. Низка українських істориків одержали докторський ступінь — найвищий учений ступінь в СРСР — і при тому не в Москві, як було до останнього часу, а в Києві, де Відділ Суспільних Наук Академії Наук УРСР, нарешті, дістав це право. І, мабуть, найголовніше те, що значно поширилося — і персонально, і територіяльно — коло українських науковців, які працюють над історією України. Виросло, росте й ростиме нове покоління українських советських істориків, яке вже позначилося певними науковими осягами. Це все факти безперечно великої ваги.

Найголовніше в сучасній українській советській історіографії — це, звичайно, зріст монографічних досліджень. Не всі, однак, історичні монографії, видані за останні роки, написані тепер. В советських умовах взагалі історичний твір мусить перейти багато митарств, доки побачить світ і дістанеться до рук читача. Деякі монографії написано раніше, навіть далеко раніше. „Богдан Хмельницький” Крип'якевича, властиво, був готовий задовго до 1954 року, коли його видано, хоч остаточна редакція цього твору виказує виразний вплив Переяславських роковин. Те саме можна сказати й про праці покійного О. І. Барановича, зокрема його монографії „Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.” (1955) і „Украина накануне Освободительной войны середины XVII в.” (1959). А монографія П. К. Федоренка „Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв.”, що її видала 1960 р. Московська Академія Наук у російській мові, була в наших руках готовою до друку ще 1936 року (в Інституті Історії Матеріальної Культури АН УРСР) — в рукопису, звичайно, написаному українською мовою³¹). Зрештою, й праці В. А. Дядиченка й К. І. Стецюк були розпочаті значно раніше, ще перед останньою війною. Але написані й „оформлені” вони, мабуть, вже тепер, бо на них (як і на всіх інших) позначився виразний вплив нової „звичайної схеми”.

Так чи так, ці монографії вносять багато нового матеріалу в українську історичну науку. Як їх *positiva*, треба відзначити: а) широчінь архівної бази студій і притягнення значної кількості нового документального матеріалу; б) ставлення нових проблем (приміром, у працях Дядиченка — організація війська в Козацько-Гетьманській державі) й констатацію нових фактів; в) деяку, хоч і дуже обмежену, можливість користуватися т. зв. буржуазною або навіть буржуазно-націоналістичною літературою; г) деяку, хоч знов таки обмежену рамцями й приписами „звичайної схеми”, дискусію в окремих питаннях (приміром, проблема Петрика — див. нижче); й нарешті, г) майже повне зникнення колись обов'язкових цитат і покликів — здебільшого трафаретних і недоречних — на твори „клясиків марксизму-ленінізму”. Жертвою цього став насамперед Сталін, але й згадки про Маркса й Леніна в останніх історичних виданнях (окрім, звичайно, тих, що присвячені новітній історії або деяким спеціальним питанням) трапляються не так часто й загалом мають пристійний вигляд.

Але ці безсумнівні досягнення української советської історіографії дісталися їй надто дорогою ціною. І це становить отії *negativa*, властиві всій сучасній советській історіографії, що одразу впадають нам в око.

Насамперед помітний убивчий вплив нової „звичайної схеми”, яка неначебто кістлявою рукою неминуче й неблаганно давить і душить кращі почини й праці сучасної української советської історіографії. Отож, дуже звузилося — і тематично, і хронологічно — поле дослідів українських советських істориків. Той самий, за влучним виразом Богдана Кравцева, „удар в основу”³²), що зліквідував наукові досліди над давньою українською літературою в УССР, унеможливив і працю українських істориків над княжою добою. За повоєнне п'ятнадцятиліття не з'явилось в УССР жадної наукової монографії з історії України княжої доби, жадної поважнішої розвідки чи статті. Ця доба стала виключною доменою російської історіографії та археології, з досить обмеженою участю українських археологів, хоч

вони й спромоглися видати кілька археологічних монографій і досить цінний колективний твір — синтетичні „Нариси стародавньої історії Української РСР” (1959)³³).

Ще раніш спотворена й оголошена „добою буржуазно-націоналістичної контрреволюції і громадянської війни”, доба Третьої Української держави та її визвольних змагань, тепер, після другої світової війни, абсолютно вилучена з української історіографії й стала цілковитою власністю Комуністичної партії, з повним перекрученням, фальсифікацією, а навіть фальшуванням усім відомих фактів, явищ, подій, дат тощо. Зокрема, численні советські публікації, присвячені трагічній добі 1917-1920 років, виходять не тільки за межі української історіографії, але й історичної науки взагалі³⁴).

Новітні наукові студії українських советських істориків обмежені в основному добою „возз’єднання українського й російського народів в єдиній Російській державі”. Хронологічно ці студії охоплюють часи Козаччини й визвольної боротьби українського народу проти Польщі — з одного боку, й перебування України в складі Російської імперії (до 1917 року) — з другого боку. Тематично ці студії присвячені двом основним питанням:

- 1) українсько-російські зв’язки і впливи Росії (російської політики, економіки, культури тощо) на Україну; їх спільна боротьба проти „чужоземних загарбників” і „братерська допомога російського народу Україні”.
- 2) Клясова боротьба українських „трудящих” у спілці (й за допомогою) з „трудящими” Росії проти поміщиків („февдалів”) — очевидно, українських, і капіталістів (в останньому — під керуванням російської робітничої кляси й большевицької партії), і проти царату.

Проте, можна зауважити, що в цих хронологічних (і тематичних) рамках — ми назвали б їх „перееяславськими” — українські советські історики можуть коли не думати вільно, то принаймні дещо вільніше писати. Доказом того

хоч би монографія Дядиченка про суспільно-політичний устрій Лівобережної України в часи гетьманів Мазепи й І. Скоропадського.

Що це все повністю відповідає інтересам нової „звичайної схеми”, в цьому немає жадного сумніву. Бо коли переяславські Тези ЦК КПСС перекреслили концепцію Другої Української (Козацько-Гетьманської) держави, отже, визначили певні рамці для думання й писання советських істориків, то, разом з тим, вони поклали на них обов’язок дати якусь раду і з тою козащиною (козацьким устроєм на Україні), і з тою Гетьманщиною (гетьманською державою Лівобережної України XVII-XVIII ст.), або, як тепер іноді пишуть деякі московські історики, — „Малороссиєю”³⁵). При цьому треба було визначити в новій схемі місце Запоріжжя (до 1775 року), чи то пов’язуючи його через „бездержавну” Гетьманщину з Росією, чи то вливаючи його, каналом „клясової боротьби”, у спільне „вітчизняне” російсько-українське річище „антифевдального” руху. Це завдання припало українським советським історикам³⁶). Натомість, історія Полудневої України другої половини XVIII століття знову стала історією „Новоросії”³⁷), „Юга” (чи навіть „Юга России”) й дісталася в уділ московським історикам³⁸).

Друга — й, на нашу думку, важливіша — хіба сучасної української советської історіографії — це, за невеличкими винятками, пересічно-невисокий науковий рівень київських (інші — провінційні — ще гірші) історичних праць. Насамперед впадає в око відсталість наукова, зокрема незнання — несвідоме чи, може, свідоме, навмисне — встановлених вже в українській (і в світовій) історіографії фактів. Наведемо хоч би такий приклад. Оповідуючи про долю Петра Іваненка (Петрика), вождя антимосковського (й антимазепинського) повстання в 1690-их роках, проф. В. О. Голобуцький писав у 1957 році: „Петрик... был вскоре, в 1695 г., умерщвлен наемным убийцей, подосланным Мазепой”³⁹). Два роки пізніше, в іншій своїй праці, той же автор пише: „У 1705 р. Петрик загинув від ру-

ки вбивці, підсланого Мазепою⁴⁰). Жадних пояснень або покликів на джерела Голобуцький тут не подає. Тим часом у науковій літературі, зокрема у виданнях Української Академії Наук 1920-их років, встановлено, що Петрик не загинув у 1696 році, як про це сказано в легендарному оповіданні „Історії Русів”, а був живий ще в 1712 році, отже пережив Мазепу, що помер 1709 року⁴¹). Якщо советський історик позбавлений права користуватися навіть советською науковою літературою 1920-их рр., він мав повну змогу знайти відповідні матеріали в советських архівах або навіть у дореволюційних документальних виданнях⁴²).

У зв'язку з цим впадає в око загальне явище в советській історичній літературі (українській і не-українській) — брак цитації багатьох, навіть основних для даної теми наукових праць, очевидно, заборонених урядовою цензурою. Проф. Голобуцький, наприклад, в новітній своїй праці „Запорізька Січ в останні часи свого існування” (1961) подає, на підставі архівних джерел, описи майна запорозької старшини 1769 року⁴³), але нічого не каже, що ці матеріали вже були опубліковані 1932 року, у спеціальному дослідженні проф. Н. Д. Полонської-Василенко „Майно Запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії України”⁴⁴). Так само московський советський історик Є. І. Дружиніна в своїй монографії „Северное Причерноморье 1775-1800 г.г.” (1959)⁴⁵) цілковито ігнорує всі праці, присвячені тій же темі, проф. Полонської-Василенко — й не тільки ті, що були опубліковані закордоном, але й ті, які друкувалися в советських виданнях до останньої війни. Важко припустити, щоб ці поважні советські дослідники не знали праць Полонської-Василенко⁴⁶). Отже, треба думати, що ці праці просто заборонені советською цензурою навіть для суто наукового вжитку советських істориків, що ставить останніх, безперечно, в дуже незручне становище, абсолютно неможливе в цілому науковому світі.

Ще більшою хибою української советської історіографії є методологічна недосконалість багатьох наукових праць. Дуже слаба, а іноді й зовсім відсутня критика — як вну-

трішня, так і зовнішня — історичних джерел. Коли якийсь документ не суперечить офіційній історичній схемі, а поготів коли він її підпирає, його без сумніву й вагання кладеться в основу нерідко дуже важливих тверджень. Якщо ж ні, його замовчують абож просто відкидають, оголошуючи неправдивим чи фальсифікатом. Мовляв, так було, бо інакше не могло бути.

Отож, сучасний советський історик цитує — без жадного застереження — „запорозькі листи” часів Хмельниччини з Літопису Величка⁴⁷), що, як це вже давно встановлено, являють собою звичайні фальсифікати, правдоподібно, самого С. Величка. Цитуючи так звану „промову” білоруського шляхтича Мелешка на соймі 1589 року⁴⁸), не згадують, що це лише літературна пародія — сатира того часу⁴⁹).

Трапляється, що автори не знають як слід історичної доби, про яку вони пишуть, нехтують її головними ідеями, керівними чинниками, тенденціями і традиціями, не цікавляться її діями, їх відносинами та зв'язками. Часто-густо плутаються ймення осіб, їх урядове або соціальне становище; географічні назви подаються неправильно, хронологічні дати неповно або навіть неточно⁵⁰).

Історики ставлять поруч суспільно-політичні форми та інститути зовсім різного часу, вивчаючи їх не з юридичного погляду, що цілком закономірно, а з історичного. Реальна історична дійсність зникає, а живі люди, їх взаємини, конкретні події замінюються мертвими іменами, схематичними ситуаціями, часто нереальними, а то й просто неможливими⁵¹).

В писаннях українських советських істориків, здебільшого молодших, вражає примітивізм історичної (і взагалі наукової) аргументації, що надає їхнім працям якогось провінційного характеру й вигляду. Це помітно не лише у фразеології, доволі трафаретній у всій советській історіографії, але, головне, в мотивації тих чи тих історичних, зокрема історіографічних явищ. Особливо це стосується т. зв. класового підходу, а також обов'язкової для всіх

українських советських істориків тези про споконвічний „братерський зв'язок” українського й російського народів.

Зовсім низько стоїть советська історична критика на Україні. Наукова дискусія або відсутня, або ж побожно тримається приписів офіційної „звичайної схеми”, при чому, звичайно, числиться з советською (і партійною) „табеллю о рангах”. Наукова критика здебільшого дріб'язкова, обмежується другорядними недоліками, іноді уявними або й просто вигаданими. Взагалі советська історична критика знає тільки два кольори: білий — лише для праць советських істориків (або симпатиків ССРСР) і чорний — для праць т. зв. буржуазних, а поготів — націоналістичних істориків. Для праць же еміграційних істориків шкодують навіть фарби — виливаючи на них та їх авторів повний цебер помий або, в кращому разі, просто замовчуючи їх. При цьому тут дозволено все, аж до звичайних вигадок і наклепів⁵²).

Та найбільш негативним і навіть загрозливим явищем у сучасній советській історіографії — і не лише українській — треба вважати своєрідний історичний *нігілізм*, який іноді переходить просто у фальшування історії. Наведемо кілька прикладів. Один з них особливо цікавий: це датування утворення Української Академії Наук у Києві. Отож, за советським літочисленням, Українську Академію Наук засновано „в лютому 1919 року” (sic!). І це не посоромилися твердити — ні сама АН УССР, ні її провідні академіки в своїх офіційних писаннях та виданнях⁵³).

Як відомо, Українська Академія Наук у Києві була заснована (після довгої підготовчої роботи українських учених) указом Гетьмана Павла Скоропадського з 14 листопада 1918 року — й одразу розпочала свою діяльність. Тоді ж призначено президентом Академії — акад. В. І. Вернадського⁵⁴). Цей факт і його дата не викликали жадного сумніву в ССРСР аж до половини 1950-их років. Але згодом це змінилося. Року 1958 „Історія Української РСР” (т. II) ствердила: „Радянська влада дбала про розвиток науки в республіці. У лютому 1919 року в Києві була організо-

вана і розгорнула свою діяльність Українська Академія Наук... Першим президентом Української Академії Наук був відомий вчений В. Вернадський⁵⁵). Те ж саме писав 1958 року офіційний орган Інституту Історії АН УРСР „Український Історичний Журнал” (ч. 4): „В братерській співдружності з російськими вченими вперше в історії українського народу в лютому 1919 р. була створена Академія Наук Укр. РСР; її першим президентом був видатний вчений В. І. Вернадський...”⁵⁶).

Мабуть, цього було вже занадто навіть для советської історіографії. Принаймні в Українській Радянській Енциклопедії (т. I. — 1960 р.) читаємо: „Створення АН УРСР формально було проголошено наприкінці 1918. Проект організації АН, розроблений влітку 1918 групою вчених на чолі з акад. В. І. Вернадським, було здійснено лише на початку 1919, після відновлення Радянської влади в Києві. Акад В. І. Вернадський став першим президентом АН УРСР...”⁵⁷).

Це факт з новітньої історії України. Значно ширші можливості для таких маніпуляцій в царині давнішої історії. Ось, приміром, у монографії (загалом цінній) О. І. Барановича „Украина накануне освободительной войны середины XVII века” (1959) читаємо таке: „К огорчению украинских националистов никто из серьезных политиков того времени (мова мовиться про часи Б. і Ю. Хмельницьких, І. Виговського й П. Дорошенка — О. О.) не боролся за независимость Украины, за создание украинского самостоятельного государства, независимого от Речи Посполитой, Русского государства или Турции”⁵⁸). І далі автор пояснює: „В середине XVII в. никто из политических деятелей не ставил вопроса о самостоятельной украинской государственности; ведь государственность эта могла быть только феодальной, а феодалы Украины без иноземной помощи не могли обуздать трудящихся своей страны. В то время можно было бороться только за такое феодальное общество, в котором был больший простор для развития производительных сил страны. В конкретной обстановке

середини XVII в. такої величезний простір могло дати тільки воз'єднання України з Росією. Тому всі прогресивні сили України боролися за воз'єднання з Росією"⁵⁹). І це твердити заслужений вчений, історик високої кваліфікації, глибокий знавець епохи, прекрасно обізнаний з джерелами й науковою літературою, людина, яка довгі роки — навіть десятиліття — перед тим писала й думала цілком інакше!

Ось академік (нині покійний) Є. В. Тарле, вчений з європейським ім'ям, людина не чужа й Україні (родом з Херсонщини й початком наукової діяльності зв'язаний з Київським Університетом), не може звести кінці з кінцями, заперечуючи „патриотические украинские цели” в діяльності Мазепи. У своїй монографії „Северная война и шведское нашествие на Россию” (1958) Тарле пише: „Домыслы Грушевского и других о патриотических украинских целях (Мазепи — О. О.) и т. д. фантастичны и извращают всю картину событий в угоду тенденциям авторов”⁶⁰). „Мазепа возводиться в ранг национального героя, будто бы стремившегося создать независимое украинское государство, а не феодальный лен шляхетской Польши, зависимой в свою очередь от шведского короля”⁶¹). Трохи далі Тарле робить маленьку „поступку”: „Во всяком случае — пише він — у некоторых украинских современников осталось впечатление, что Мазепа хотел из Украины создать государство под „протекцией” не Польши, а Швеции... Конечно... реально особой разницы между этими двумя „протекциями” найти нельзя”⁶²). А на ст. 382 тої ж праці Тарле наводить відому промову Петра I до вищих російських офіцерів напередодні Полтавської битви, де сам цар казав: „Король Карл и самозванец Лещинский привлекли к воле своей изменника Мазепу, которые клятвенно обязались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью его, изменника Мазепы, и иметь у себя во владении казаков донских и запорожских, и Волынь, и все роды казацкие, которые на сей стороне Волги... ”⁶³).

Колишній український історик А. І. Козаченко († 1962) заперечує існування союзу й договору між Україною й Швецією не тільки за Мазепи, але й за Б. Хмельницького, — не тому, що їх не було, а тому, що . . . їх не могло бути. Українсько-шведський союз за Хмельниччини Козаченко називає „мифическим”⁶⁴), а „никакого союзу (Мазепи з Карлом XII) не было, как не мог появиться и какой-либо союзный договор . . .”⁶⁵), бо „Мазепа и мазепинцы намеревались только, оторвав Украину от России, восстановить власть польских панов над украинским народом”⁶⁶) й „сам Мазепа никогда не говорил о независимой Украине . . .”⁶⁷). Тим часом навіть совєтські історики (Дядиченко, Голобуцький, Шутой) визнають факт договору Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещинським⁶⁸).

Отже, історичний нігілізм — це хвороба не лише українських совєтських істориків. Він властивий і московським історикам, і навіть не-історикам. Ось ще два приклади, пов’язані з історією України.

Сучасний московський історик, проф. Н. А. Смірнов, автор цінної двотомової монографії „Россия и Турция в XVI-XVII вв.” (1946)⁶⁹), у своїй „переяславській” статті „Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII-XVIII в.в.” (1954), так пише про голосну свого часу справу — вбивство російськими агентами шведського дипломата, майора Сінклера (Sinclair) в Шлезії 1739 року: „Барон Сенклер был убит в лесу у г. Вроцлава на пути из Стокгольма в Турцию, куда он вез проект шведско-турецкого союзного договора. За границей усиленно распространялась версия, что убийство якобы было совершено агентами России, которые и захватили текст договора”⁷⁰). Отже, Смірнов заперечує цю версію. Але на тій же сторінці, в тексті, сказано: „Шведско-турецкий союзный договор от 2 декабря 1739 г. — это не только оборонительный договор, как его стараются изобразить буржуазные историки. Это военный союз, заключенный в интересах борьбы против России. В архивах СССР имеется полный текст этого договора на латинском и не-

мецком языках. К нему приложен русский перевод, сделанный в 1739 г. Василием Ушаковым⁷¹). Ясно, що цей договір опинився в російських руках того ж самого 1739 року. Яким чином він туди потрапив, Смірнов не згадує. Але справа вбивства Сінклера (28. VI. н. ст. 1739 р., коло Християнштадту, в Шлезії) саме російськими агентами, що їх послав напередими йому фельдмаршал Мініх — з доручення російського уряду, давно вже документально з'ясована, зокрема в російській історичній літературі⁷²). І весь сенс цього, делікатно кажучи, історичного нігілізму проф. Смірнова полягає в тому, що Сінклер був забитий не під час подорожі з Стокгольму до Константинополя, як твердить Смірнов, а вже у поворотній дорозі, коли Сінклер їхав з Константинополя до Стокгольму, везучи з собою папери того військового трактату, що саме тоді й потрапив до рук російського уряду⁷³).

Другий, найсвіжіший приклад — відома закордонна місія Василя Капніста до Берліну 1791 року, як вона освітлена в академічному виданні Творів Капніста, за редакцією відомого знавця Капніста — Д. С. Бабкіна. Ось що пише Бабкін у своєму коментарі до листів Капніста: „На основани польских источников... рассказывается о посещении во время заграничной поездки П. В. Капнистом в Берлине прусского министра Герцберга... (далі йде відома цитата про місію Капніста до Берліну — з „Очерка истории украинского народа” М. Грушевського). Ще даліше пошли другие украинские буржуазные историки, связав этот случай с именем В. В. Капниста... Вокруг этого эпизода шла большая полемика. Советские исследователи справедливо усматривают надуманный, тенденциозный характер легенды о поездке Капниста в Берлин. „Провокационная болтовня, — пишет А. И. Мацай, — распространяемая вслед за М. Грушевским буржуазными украинскими националистами о вражде В. В. Капниста к России, к ее народу, о его поездке в 1791 году до „Німеччини просити помочи проти Росії”... ничего общего не имеет с действительностью, насквозь лжива. Это доказано новей-

шими історическими дослідженнями (см. статтю Л. Коваленко в „Вопросах Истории”, 1947, № 2, стр. 83). І конечно ж явним недорозумінням слід вважати проникнення клеветническої версії о ненависті Капніста к руському народу в журнал „Радянська Україна”, 1946, № 1, стр. 4” (А. Мацай, „Ябеда” В. В. Капніста. Київ, 1958, стр. 78). Настоящее письмо (мова мовиться про лист В. Капніста до дружини з 19. V. 1789 р. — *О. О.*) і ряд других печатаючихся здесь писем Капніста документально опровергають легенду о поїздке в 1789 году П. В. Капніста за границю... і о посещении им в Берлине прусского министра Герцберга. В равной степени эти письма опровергають версію о поїздке в Берлін В. В. Капніста. По письмам Капніста видно, что он, так же как и брат его Петр Васильевич, нікуди не уезжал в указанные годы из России. Поїздка П. В. Капніста за границю относилась к концу 1770-тих годов. Что касается В. В. Капніста, то он вообще нікогда не выезжал из России... В 1791 году, как это видно из писем его к жене и к И. В. Леванде, он находился в Киеве и в Обуховке. Из писем Капніста за 1791 год следует, что брат его Петр Васильевич был все время дома... ”⁷⁴).

В іншому місці, в зв'язку з козацьким проектом В. Капніста 1788 року й присвяченою йому статтею М. Антоновича, Бабкін зауважує: „Цель, с которой был написан названный проект, и патриотизм Капніста, проявившийся во всех его произведениях и письмах, не дают никаких оснований подозревать его в каких-либо тайных сепаратистских замыслах”⁷⁵).

Але подорож Капніста — і саме Василя Васильовича⁷⁶) — до Берліну в 1791 році й пересправи його з пруським урядом у справі визволення України з-під російської влади — не легенда. Цей історичний факт засвідчений не „польскими источниками”, як каже Бабкін, а документами Пруського Державного Архіву⁷⁷), які знайшов у 1890-их роках відомий польський історик Броніслав Дембінський. Він розповів їх зміст у статті „Тайна мисля українца в Бер-

linie w r. 1791”, вміщеній у журналі „Przegląd Polski” 1896 року⁷⁸), а потім, 1902 року опублікував їх повністю в документальній збірці „Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski”⁷⁹). Року 1941 документи в справі Капніста були знову опубліковані (за матеріялами берлінського архіву) в додатку до статті німецького дослідника Георга Закке про Капніста в „Zeitschrift für slavische Philologie”⁸⁰). І праця Закке, і навіть документальна збірка Дембінського, очевидно, залишилися невідомими советським дослідникам, на яких посилається Бабкін. На його думку, В. Капніст „вообще никогда не выезжал из России”, й зокрема „в 1791 году, как это видно из писем его к жене и к И. В. Леванде, он находился в Киеве и в Обуховке”⁸¹). Алеж у листах Капніста, що їх опублікував тепер сам Бабкін, є дуже важлива прогалина: останній лист з Києва датований *11 лютого 1791 року*, а наступний лист з Обухівки (до кийського протосрея І. Леванди) має дату *29 серпня 1791 року*⁸²). Як відомо, зустріч В. Капніста з гр. Герцбергом у Берліні відбулася *24 квітня 1791 року*⁸³). Отже, листи В. Капніста, що їх опублікував Бабкін, нічого в цій справі не доводять — і жадною мірою не заперечують можливості перебування Капніста у Берліні в квітні 1791 року.

Академічне видання, навіть в ССРСР, є дуже відповідальна справа, а Д. С. Бабкін надто поважний дослідник і безперечний знавець Капніста, щоб не знати відомих фактів або не розуміти цієї відповідальности. Звичайно, можна було б не знати документів про берлінські переговори В. Капніста. Можна не вірити (або вважати це за переборщення) сучасникові Капніста, росіянину Ф. Вігелеві, який пише, що Капніст „тайком ненавидел (Росію) . . . и русских . . . ”⁸⁴) (про це Бабкін нічого не згадує). Але не можна забувати того, що писала про свого батька Софія Василівна Скалон, донька В. Капніста: „мой отец страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии . . . Его заветным желанием было восстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою

свободу... ”⁸⁵). Д. С. Бабкін, звичайно, добре знає ці Спогади⁸⁶).

Старовинні греки казали, що навіть боги не можуть змінити минулого. А сучасний советський історик не тільки може, але й повинен це робити. Мимоволі стає страшно від цього розгулу вже не тільки історичної, але й взагалі всякої неправди — *ad maiorem gloriam* советської „звичайної схеми” історії.

ПРИМІТКИ

1) Див. Н. Балкан, Против националистических извращений в современной науке об истории Украины. — „Правда Украины”, 1947, ч. 272 (2724), ст. 3—4.

2) Ibid.

3) М. Грушевський, Звичайна схема „русской” історії і справа раціонального укладу історії східного словянства. — „Сборникъ статей по славяновѣднію”, т. I. СПб., 1904. Англійське видання цієї статті — “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, Vol. II, No. 4(6), New York, 1952; німецьке видання — „Beitraege zur Ukrainekunde”, III, Berlin, 1935.

4) „Тезиси о 300-летиі воссоединения Украины с Россией (1654-1954); одобрены ЦК КПСС”. — „Правда”, 12. I. 1954; окреме видання: Госполитиздат, М., 1954.

5) Переяславські Тези ЦК КПСС мають, звичайно, досить довгу генеалогію — політичну й ідеологічну. Політично вони є наслідком всієї політики московського (згодом російського — царського й советського) імперіялізму на Україні. Одним з ідейних предків цих Тез був, без сумніву, В. Бєлінський, який у своїй рецензії на „Історію Малоросії” М. Маркевича писав з приводу „воссоединения Украины с Россией” 1654 року: „Слившись навеки с единокровною ей Россією, Малоросія отворила к себе дверь цивилизации, просвещения, искусству, науке... Вместе с Россією ей предстоит теперь великая будущность...” (В. Г. Бєлінский, Полное собрание сочинений, т. XII, М.-Л., 1926, ст. 414).

6) Українська Радянська Енциклопедія, т. IV, К. 1961, ст. 140.

7) В крайнім разі, цитуються праці деяких заборонених авторів без подання автора або навіть назви статті, вказуючи — і то не завжди — назву видання, де вона була надрукована.

8) „Сочинения Козьмы Пруткова”, Кострома, 1959, ст. 133.

Автори „Козьми Пруткова” брати Володимир, Олекса й Олександр Жемчужнікови й їх кузен гр. Олексій К. Толстой, відомий

російський поет, — всі правнуки Гетьмана Кирила Розумовського.

9) Ibid., ст. 154.

10) Володимир Олексійович Голобуцький (нар. 1903 на Чернігівщині), професор, доктор історичних наук, автор праць з історії Козащини, зокрема монографій „Черноморское казачество” (1956), „Запорожское казачество” (1957) і „Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775” (1961).

11) Іван Олександрович Гуржій (нар. 1915 на Київщині), член-кореспондент АН УРСР (з 1958), професор, доктор історичних наук, автор праць з соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.: „Повстання селян в Турбаях (1798-1793)” (1950), „Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.” (1954), „Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)” (1958), „Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-их років XVIII ст. до 1861 р.)” (1958) та ін.

12) Вадим Архипович Дядиченко (нар. 1909 на Чернігівщині), доктор історичних наук, автор праць з соціально-політичної історії України XVII-XVIII ст.: „Семен Палій” (1942), „З історії боротьби українського козацтва проти шляхетської Польщі 1690—1699 р.р.” (1946), монографія „Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.” (1959) та ін.

13) Олександр Карпович Касименко (нар. 1905 на Полтавщині), директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, автор монографії „Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р.” (1955) та ін. праць, головний редактор I тому „Історії Української РСР”.

14) Павло Арсенович Лавров (нар. 1903 на Поділлі), професор, керівник катедри історії України Київського Державного Університету, доктор історичних наук, автор праць з соціально-політичної історії України XIX-XX ст.: „Устим Якимович Кармалюк” (1940), „Селянський рух на Поділлі в першій третині XIX ст.” (1946), „Рабочеє движение на Украине в 1913-1914 г.г.” (1957) та ін.

15) Федір Євдокимович Лось (родом з Чернігівщини), професор, доктор історичних наук, автор праць з соціально-політичної історії України XIX-XX ст.: „Украина в годы Столыпинской реакции” (1944), „Революція 1905-1907 р.р. на Україні” (1955), „Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в.” (1955) та ін.

16) Михайло Іванович Марченко (родом з Київщини), доктор історичних наук, автор праць з політичної історії України XVII ст., з української історіографії та історії української культури, зокрема: „Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664)” (1941), „Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка” (1957),

„Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)” (1959), „Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. (1961) та ін.

17) Михайло Абрамович Рубач, історик і архівіст, доктор історичних наук, автор численних праць з соціально-політичної історії України XIX-XX ст., які друкувалися в харківському журналі „Літопись Революции” (згодом „Літопис Революції”) 1920-их років, в „Историке-Марксисте” (Москва) та інших виданнях, а також студії про Костомарова: „Федералистические теории в истории России” (1930). Повернувся на Україну після останньої війни й тепер працює в Інституті історії АН УССР.

Про нього — див. нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, р. 347.

18) Катерина Ісаківна Стецюк, доктор історичних наук, дослідник соціально-політичної історії України другої половини XVII ст., автор праць „Вплив повстання Степана Разіна на Україну” (1947), „Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-их роках XVII ст.” (1960) та ін.

19) Микола Іванович Супруненко (нар. 1900 на Полтавщині), член-кореспондент АН УССР (з 1958 р.), професор, доктор історичних наук, автор праць з історії України XX ст., зокрема: „Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни” (1951), „Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945)” (1956) та ін.

20) Федір Павлович Шевченко, відповідальний редактор „Українського Історичного Журналу”, доктор історичних наук, автор монографій „Лук'ян Кобилиця” (1958), „Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” (1959) та інших праць.

21) Кость Григорович Гуслистый, кандидат історичних наук, автор численних праць з соціально-політичної історії України, головне XVI-XVIII ст.: „З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-их р.р. XVIII ст.” (1933), „Коліївщина” (1944), „Турбаївське повстання” (1947) та ін.

Дивним дивом для нього не знайшлося місця в Українській Радянській Енциклопедії, членом Головної Редакційної колегії якої він є.

22) Микола Михайлович Ткаченко, давній (ще з 1920-их рр.) науковий співробітник ВУАН, автор численних праць з соціально-економічної історії України XVIII ст., зокрема монографії „Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII в.в.” (1931).

23) Федір Олександрович Ястребов, автор низки праць з соціально-політичної історії України XIX століття, зокрема монографії „Революционные демократы на Украине (вторая половина 50-ых — начало 60-ых годов XIX ст.)” (1960).

24) Олекса Іванович Баранович (1892-1961, родом з Волині), заслужений український історик і архівіст, науковий співробітник ВУАН у 1920 — на початку 1930-их рр., згодом старший науковий співробітник Інституту історії АН ССРСР, доктор історичних наук, автор численних праць з соціально-економічної історії Правобережної України XVI-XVIII ст., зокрема монографій „Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство” (1931), „Магнатське господарство на юге Волини в XVIII в.” (1955), „Украина накануне Освободительной войны середины XVII в.” (1959) та інших праць.

Про нього — див. нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, рр. 315-316, а також „Український Історичний Журнал”, 1961, ч. 5, ст. 173.

25) Віктор Олександрович Романовський (нар. 1890 на Чернігівщині), заслужений український історик, археограф і архівіст, доктор історичних наук, в 1920 — на початку 1930-их рр. науковий співробітник ВУАН і директор Всеукраїнського Центрального Архіву Давніх Актів у Києві; потім довгий час був на засланні. З 1950-их рр. — старший науковий співробітник Інституту історії АН ССРСР. Автор численних праць з історії України XVII-XVIII ст., історії української культури та з архівознавства. Його докторська дисертація „Очерки по истории государственного хозяйства Украины во второй половине XVII в.”, про яку часто згадується у працях українських і російських советських істориків, чомусь і досі залишається в рукопису.

Про нього — див. у нашій праці “Ukrainian Historiography 1917-1956”, р.р. 328-329.

26) Павло Костевич Федоренко (1880-1962, родом з Чернігівщини), український історик, археограф і архівіст, в 1920-1930-их рр. науковий співробітник Історичної Секції ВУАН і керівник Чернігівського Історичного Архіву, дослідник економічної історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., автор монографії „Рудни Левобережної Украины в XVII-XVIII в.в.” (1960) та інших праць.

27) Однак, далеко не всі повернуті з „небуття” українські історики могли повернутися до наукової праці в царині історії України. Зокрема, така була доля талановитого історика, учня Д. Багалія, Миколи Васильовича Горбана, який засланий був у 1930-их рр. і потім працював виключно над історією Західного Сибіру і Казахстану. Про нього — див. нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, р.р. 342-343.

28) Про І. П. Крип'якевича — див. нашу працю “Ukrainian Historiography 1917-1956”, р.р. 377-380; Енциклопедія Українознавства, ч. II, т. III, ст. 1189-1190; „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 6, ст. 143-144.

29) Згадуємо тут лише головніші монографії, присвячені історії України XVII-XVIII століть. Окрім того, за останні роки вийшло в світ ще чимало монографічних праць з історії XIX і особливо XX століть, але зовсім мало з давньої історії України.

30) Окрім загальної праці М. І. Марченка, вийшли в світ спеціальні праці: Л. К. Полухіна про М. Костомарова („Формування історичних поглядів М. І. Костомарова”, К., 1959), того ж автора (спільно з М. І. Марченком) про О. Лазаревського („Видатний історик України О. М. Лазаревський”, К., 1958), В. Г. Сарбея про О. Лазаревського („Історичні погляди О. М. Лазаревського”, К., 1961). Вийшла також праця Д. Х. Острянина „Світогляд М. О. Максимовича” (К., 1960). Слід згадати й про участь українських істориків (І. Д. Войка, В. А. Дядиченка, Л. А. Коваленка) у виданні Інституту історії АН СРСР „Очерки истории исторической науки в СССР”, т.т. I-II, М., 1955-1960 (розділи, присвячені українській історіографії).

31) Дуже химерна доля монографії П. К. Федоренка „Рудни Левобережної України в XVII-XVIII в.в.”. Автор працював над нею багато років і зібрав дуже цінний архівний матеріал. Десь у середині 1930-их років праця була готова до друку. Приблизно в 1936 році Федоренко зробив автореферат її в Інституті історії матеріальної культури АН УРСР. Але видати цей твір за тогочасних обставин було неможливо, тим паче, що незабаром сам автор був репресований. Про монографію Федоренка ми згадували в низці публікацій повоєнного часу, зокрема в 1948 році („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. CLVI, Мюнхен, 1948, ст. 136, прим. 1), в 1957 році (“The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, Vol. V-VI, No. 4 (18) — 1, 2, (19-20), New York, 1957, p. 359), нарешті, в 1960 році (див. нашу працю „Гетьман Іван Мазепа та його доба” — ЗНТШ, т. CLXX, Нью Йорк, Париж, Торонто, 1960, ст. 151). Тим часом, вже по війні, П. К. Федоренко був повернутий до наукової діяльності, і до кінця життя працював у музеях України. Року 1956 він надрукував статтю „Рудни XVI-XIX вв. на території СРСР” („Исторические Записки”, кн. 57, 1956, ст. 210-231), потім, р. 1957, цінну збірку архівних матеріалів до історії лівобережно-українського рудництва („Документы по истории металлургии Левобережной Украины”. — „Материалы по истории СССР”, т. V, М., 1957), й, нарешті, р. 1960 вийшла в світ його монографія (очевидно, дещо перероблена — головне, в I частині, — відповідно до вимог часу). Справді, *habent sua fata libelli*...

32) Б. Кравців, Удар в основу. Ліквідація наукових дослідів над давньою українською літературою в УРСР. — „Сучасність”, 1961, ч. 5, Мюнхен, ст. 59-74.

Це визнає навіть О. Касименко, директор Інституту історії АН УРСР, який писав р. 1958, згадуючи про праці російських советських

істориків над княжою добою, що „... українські історики (крім археологів) останнім часом над цим періодом не працювали, і, крім роботи проф. А. П. Ковалівського — „Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г.г.” (Харків, 1956), важко назвати тут більш-менш значні дослідницькі праці” (О. Касименко, Завдання розвитку історичної науки на Україні. — „Комуніст України”, 1958, № 8, ст. 24-25).

33) За останніми відомостями (див. „Український Історичний Журнал”, 1961, VI, ст. 166) над темою „Київська Русь” працює акад. Крип'якевич. Важко сказати, чи це власна ініціатива Шановного історика (хоч головна ділянка його дослідів — це доба Козаччини й Хмельниччини, але він завжди цікавився також історією середньовічної України), чи, може, доручення згори. Та ледве чи можна думати, що акад. Крип'якевич (як і кожний советський історик) зможе вийти тут за межі офіційної історичної схеми.

34) Досить згадати за таку концепцію советської історіографії, як характеристика протигетьманського повстання 1918 року й Директорії УНР („Історія Української РСР”, т. II, К., 1958, ст. 127 sq.; Українська Радянська Енциклопедія, т. III, К., 1960, статті „Гетьманщина” (1918 р.) — ст. 227 і „Громадянська війна” — ст. 468; *ibid.*, т. IV, „Директорія”, ст. 174-175). Це цілковите фальшування історії, навіть новітньої, про яку можуть свідчити не тільки документальні акти, але й ще живі сучасники й учасники подій.

35) Див. **Е. И. Заозерская**, Рабочая сила и классовая борьба на текстильных мануфактурах России в 20-60 г.г. XVIII в., М., 1960, ст. 66. А втім, той же автор вживає й терміну „Україна”.

36) Див. **В. Голобуцький**, Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775, К., 1961.

37) Див. **О. Нестеренко**, Розвиток промисловости на Україні, ч. I, К., 1959, ст. 72, 82, 84 тощо. Але автор вживає й назву „Степова Україна” (*ibid.*, ст. 71).

38) Див. **Е. И. Дружинина**, Северное Причерноморье в 1775-1800 г.г., Москва, 1959, ст. 5, 47, 205 тощо. Хоч автор добре знає й іноді вживає назву „Южная Украина” (*ibid.*, ст. 4, 129, 210, 262).

39) **В. Голобуцький**, Запорожское казачество, К., 1957, ст. 327. Підкреслення скрізь наші.

40) **В. Голобуцький**, Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. — „250 років Полтавської битви. 1709-1959”, вид. АН УРСР, К., 1959, ст. 112.

41) Масмо на увазі наші праці: „До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)”. — „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН”, кн. XIX, К., 1928; „Орлик і Петрик”. — „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН”, кн. XXV, К., 1929; обидві передруковані в збірнику ВУАН „Студії з Криму”, К., 1929. Див. ще **О. Оглоб-**

лин, Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика), Авгсбург, 1949, ст. 11—14.

42) Див. Д. **Еварницький** (Яворницький), Источники для истории Запорожскихъ Козаковъ, т. I, Владимиръ, 1903, ст. 863; „Доклады и приговоры, состоявшіеся въ Правительствующемъ Сенатѣ въ царствование Петра Великаго”, т. II, кн. 2, ст. 390; „Военно-походный журналъ 1711 и 1712 г.г. Фельдмаршала В. П. Шереметева”, СПб., 1898, ст. 114, 123.

43) **В. Голобуцький**, Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775, К., 1961, ст. 335 sq.

На те, що проф. Голобуцький не згадує тут, ані не цитує праць своїх попередників, звертає увагу й Б. Кравців у своїй рецензії на цю книгу („Сучасність”, 1962, ч. 2 (14), ст. 115—117).

44) **Н. Полонська-Василенко**, Майно Запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії України. — „Нариси з соціально-економічної історії України” („Праці Комісії Соціально-Економічної історії України”, ВУАН, т. I, К., 1932).

45) **Е. И. Дружинина**, Северное Причерноморье в 1775-1800 г.г., М., 1959.

46) Це, зокрема, стосується капітальної монографії проф. Полонської-Василенко „Заселення Південної України (1734-1775)” (видана в англійській мові: “The Settlement of the Southern Ukraine” — “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, Vol. IV-V, Nos. 14-15, New York, 1955; українською мовою — у виданні Українського Вільного Університету в Мюнхені: „Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775)”, ч.ч. I-II, Мюнхен, 1960), за яку в листопаді 1940 року Вчена Рада Інституту Історії АН СРСР одноголосно присудила проф. Полонській-Василенко ступінь доктора історичних наук.

47) **В. Голобуцький**, Запорожское казачество, ст. 271-272, 294-296.

48) Ibid., ст. 24, пр. 1.

49) **Д. Чижевський**, Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, ст. 241-243. В советській історіографії, зокрема білоруській, також визнають „промову Івана Мелешка, каштеляна Смоленського” 1589 року за фальсифікат — літературний памфлет. Див. „Очерки истории исторической науки в СССР”, т. I, М., 1955, ст. 120 (**В. Н. Перцев**, Историография Белоруссии).

50) Це, зокрема, помітно в багатій на новий документальний (архівний) матеріал монографії О. О. Нестеренка „Розвиток промисловості на Україні, ч. I. Ремесло і мануфактура”, АН УРСР, К., 1959.

51) Приміром, **В. А. Дядиченко** в своїй, загалом дуже цінній, монографії „Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.” (К., 1959) не відрізняє

доби Мазепи від доби Скоропадського, хоч політичні умовини тоді були зовсім відмінні.

52) Одним із численних прикладів цього може бути наклеп на Д. І. Дорошенка в Українській Радянській Енциклопедії (т. III, ст. 104), яка твердить, що він, будучи комісаром Тимчасового Уряду в Галичині й Буковині р. 1917, „фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації”.

53) „Розвиток науки в Українській РСР за 40 років”, АН УРСР, К., 1957 passim. Докладніше про це — див. **Н. Полоньська-Василенко**, „Розвиток науки в Українській РСР за 40 років”. — „Український Збірник”, кн. 16, Мюнхен, 1959, ст. 95 sq., 122-123; її ж, Нове фальшування історії. — „Вісник”, Нью-Йорк, 1959, ч. 3, ст. 20-24; її ж, Нове фальшування історії. — „Український Збірник”, кн. 17, Мюнхен, 1960, ст. 46-51. Див. **С. Ю. Процюк**, До питання заснування Української Академії Наук. — „Свобода”, 1961, ч. 64, ст. 5.

54) **Д. Дорошенко**, Історія України 1917-1923 рр., т. II, Ужгород, 1930 (перевидано: Нью-Йорк, 1954), ст. 361-364; **Н. Полоньська-Василенко**, Українська Академія Наук (нарис історії), ч. I (1918-1930), Мюнхен, 1955, ст. 11-16.

55) „Історія Української РСР”, т. II, К., 1958, ст. 285.

56) „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 4, ст. 147.

57) Українська Радянська Енциклопедія, т. I, К., 1960, ст. 130.

58) **А. Баранович**, Украина накануне освободительной войны середины XVII века. М., 1959, ст. 132.

59) Ibid., ст. 193.

60) **Е. В. Тарле**, Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958, ст. 233.

61) Ibid., ст. 245.

62) Ibid., ст. 264.

63) Ibid., ст. 382.

64) **А. И. Козаченко**, События 1708-1709 г. г. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии. — „Полтава. К 250-летию Полтавского сражения”. М., 1959, ст. 342.

65) Ibid., ст. 341.

66) Ibid., ст. 341-342.

67) Ibid., ст. 342.

68) **В. Дядиченко**, До критики буржуазно-націоналістичних переверчень історії України періоду Північної війни. — „250 років Полтавської битви. 1709-1959”, К., 1959, ст. 40-41; **В. Е. Шутой**, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700-1709, М., 1958, ст. 252-254.

В. О. Голобуцький визнає факт договору Мазепи з Станиславом Лещинським („Запорозьке козацтво на початку XVIII ст.”. — „250 років Полтавської битви”, ст. 115).

Договори Мазепи з Карлом XII і Станиславом Лещинським визнає й „Історія Української РСР”, т. I (російське видання), ст. 345.

69) **Н. А. Смирнов**, Россия и Турция в XVI-XVII вв., т.т. I-II, М., 1946.

70) **Н. А. Смирнов**, Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII-XVIII вв. — „Воссоединение Украины с Россией”, АН СССР і АН УССР, М., 1954, ст. 391-392, прим. 3.

71) Ibid., ст. 392.

72) Про вбивство Сінклера — див. **С. Шубинській**, Исторические очерки и рассказы, СПб., 1869, ст. 87-101. Див. **С. Соловьев**, История России съ древнѣйшихъ временъ, кн. IV (вид. „Общественная Польза”), ст. 1562-1564, 1567-1570.

73) **І. Борцак**, Великий мазепинець Григор Орлик, Львів, 1932, ст. 134-135, 193-194; **Elie Borschak**, Hryhor Orlyk, France's Cossack General, Toronto, 1956, pp. 85-86, 119.

74) **В. В. Капнист**, Собрание сочинений, изд. АН СССР, т. II, М.—Л., 1960, ст. 579-580.

Д. С. Бабкін, кажучи, що „советские исследователи справедливо усматривают надуманный, тенденциозный характер легенды о поездке в Берлин” Капніста, посилається на А. І. Мацяя (київський літературознавець) і цитує його твердження, що „лживость” версії про подорож Капніста „доказана новейшими историческими исследованиями”. Якщо б Бабкін потрудився перевірити поклик Мацяя на статтю Л. А. Коваленка в „Вопросах Истории” (1947, ч. 2, ст. 83), то він легко побачив би, що Коваленко цієї справи не досліджував і жадних доказів проти подорожі Капніста взагалі не подає. Ось що пише там Коваленко (у принагідній примітці — ч. 25 на ст. 83):

„На самом деле В. Капнист в Берлине вообще никогда не был. Дело обстояло так. В связи с обострением отношений между Россией и Пруссией в 1790 и 1791 г. г. статс-секретарь прусского министерства иностранных дел граф Герцберг, известный организатор шпионажа и разведки (см. Сб. Р. И. О., т. 42, стр. 101), устроил свидание с Петром Капнистом, зондируя почву для вербовки его в свои агенты (Пруссия имела виды на Украину). Но радикальные взгляды Петра Капниста, его резкое осуждение крепостнического режима Екатерины II и патриотические настроения совсем не подходили для целей Герцберга, и, информируя короля о свидании с Капнистом, он квалифицирует переговоры с ним как безрезультатные” (Л. Коваленко, О влиянии французской буржуазной революции на Украину. — „Вопросы Истории”, 1947, ч. 2, ст. 83, примітка 25).

Жадних доводів при цьому Коваленко не подає. Мало того, зовсім ясно, що він не був обізнаний з документами цієї справи; інак-

ше він не міг би так перекрутити зміст листа Герцберга до короля. Так чи так, Коваленко визнає факт зустрічі Капніста (але не Василя, а Петра) з гр. Герцбергом у Берліні в 1791 році. Отже, Бабкін, який каже, що документи „опровергають легенду о поездке в 1789 году П. В. Капниста за границу... и о посещениях им в Берлине прусского министра Герцберга” в 1791 році, фактично виступає проти Коваленка, на якого посилається Мацай, що його цитує на підтвердження своєї концепції... Бабкін. І це називається: „доказано новейшими историческими исследованиями”!

А втім, Д. С. Бабкін не самотній. Проф. П. Н. Берков, визначний російський советський дослідник історії літератури й громадської думки XVIII ст., пише так: „Говоря о клеветническом освещении отношения Капниста к Украине, я имею в виду старую, выдвинутую в 90-ых годах прошлого века польским исследователем Брониславом Дембовским (sic! — О. О.) и подхваченную затем украинскими националистами версию, будто бы Капнист ездил в 1791 году в Берлин, подавал прусскому министру Герцбергу просьбу о том, чтобы Пруссия начала войну с Россией для освобождения Украины, обещая помощь украинцев. В журнале „Съюзчасне й Минула” (1939, т. II, ст. 16-22) была помещена статья „Козацкий проект Василя Капниста” М. Антоновича, где эта сплетня вновь была пущена в обиход перед самой Великой Отечественной войной. Сейчас все эти клеветнические измышления опровергнуты. Оказалось, что Капнист никогда не выезжал за пределы России, что речь идет не о Капнисте, а о другом лице (?! — О. О.), за деятельность которого поэт не ответствен, а стихи „... друг Муз, друг Родины он был”, говорят сами за себя! Патриотический пафос творчества Капниста является лучшим опровержением нелепых домыслов украинских националистов...” („В. В. Капнист как явление русской культуры”. — „XVIII век. Сборник 4”, АН СССР, М.—Л., 1959, ст. 264).

Цілком ясно, що П. Н. Берков, автор книги про В. Капніста („В. В. Капнист”, М.—Л., 1950), навіть не бачив відповідних праць Б. Дембінського (якого він називає „Дембовским”), де опубліковані були документи Прусського Державного Архіву про місію Капніста, як не знає він і студії Г. Закке, який знову опублікував ті самі документи. Але Берков нічого не каже, ким, коли і як „все эти клеветнические измышления опровергнуты”, і хто то був „другое лицо, за деятельность которого поэт не ответствен”. Ми розуміємо становище проф. Беркова, який мусів казати так на урочистому засіданні з нагоди 200-ліття з дня народження В. Капніста, що відбулося в Академії Наук СССР у Ленінграді, в лютому 1958 року, з участю представників Академії Наук УРСР і Спільки советських письменників України, а також нащадків Капніста (див. *ibid.*, ст.

470). Але проф. П. Н. Берков надто **поважний** дослідник, щоб так **неповажно** ставитися до історичних фактів взагалі й наукової аргументації зокрема.

75) **В. В. Капніст**, Собрание сочинений, т. I, М.—Л., 1960, ст. 25-26 і прим. 25.

76) Що це був саме Василь Васильович Капніст, цілком ясно зі слів Герцберга, який писав королеві, що Капніст „avait le titre de Conseiller de Cour et même un emploi dans les fabriques” (**G. Sacke**, V. V. Kapnist und seine Ode „Na rabstwo”. — „Zeitschrift fuer slavische Philologie”, Bd. XVII, N. 2, Leipzig, 1941, S. 300). **В. В. Капніст** мав тоді чин надвірного радника (з 27. IV. 1787) і був головним „надзирателем” Київського державного шовкового заводу (з 20. IV. 1787). Наступний чин (колезького радника) він одержав щойно 2. XI. 1799 р., а директором заводу був десь до кінця 1793 року.

Петро Васильович Капніст покинув службу ще р. 1775 у ранзі гвардії прапорщика — й більше на державну службу не повертався.

77) Preussisches Geheime Staatsarchiv, Berlin—Dahlem, Sign. Rep. II, Russland, Nr. 132.

78) **В. Dembinski**, Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791. — „Przegląd Polski”, t. III, Kraków, 1896, str. 511-523. Цю статтю Дембінського зreferував М. Грушевський у своїй статті „Секретна місія українця в Берліні р. 1791”. — ЗНТШ, т. IX, Львів, 1896, Miscellanea, ст. 7-9.

79) „Zródła do dziejów drugiego i thzeciego rozbioru Polski”, t. I, Львів, 1902, str. 375-376.

Документи Пруського Державного Архіву про місію Капніста надруковано також у книзі Д. Донцова „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland”, Berlin, 1915. Див. ще **E. Borschak**, L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, (s. 1.), 1935, p.p. 70-71 (extrait de **Monde Slave**, 1933-1935).

80) **Georg Sacke**, V. V. Kapnist und seine Ode „Na rabstwo”. — „Zeitschrift fuer slavische Philologie”, Bd. XVII, N. 2, Leipzig, 1941, SS. 291-301.

81) **В. В. Капніст**, Собрание сочинений, II, ст. 580.

82) Ibid., II, ст. 354-355.

83) **G. Sacke**, op. cit., S. 300-301. Про подорож **В. Капніста** до Берліну 1791 р. — див. нашу працю „Люди Старої України”, Мюнхен, 1959, ст. 78-95.

84) **Ф. Вигель**, Записки, т. I, М., 1928, ст. 353.

85) „Воспоминания С. В. Скалонъ (урожд. Капнисть)”. — „Историческій Вѣстникъ”, 1891, т. XLIV, ч. 5 (квітень), ст. 344, 349. Передруковано в збірці „Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-ых годов”, т. I, М., 1931, ст. 289-399.

86) **В. В. Капніст**, Собрание сочинений, т. I, ст. 709.

РОЗДІЛ II

Мертвятий вплив советської „звичайної схеми” історії позначився на всіх — навіть кращих — працях сучасної української історіографії в СРСР. Звичайно, більшість советських істориків беззастережно й бездумно йде на поводу урядової схеми. Але справді трагічне становище тих советських учених, які добре — з власного багатолітнього й плідного досліду — знають правдиву історію України. Це, зокрема, видно у трактуванні проблеми української державности XVII-XVIII ст.

Офіційна советська схема взагалі не визнає існування Української Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. Якщо в українській (а подекуди і в російській) советській історичній науці 1920-1930-их років (і навіть пізніше) це питання не викликало сумніву, то з 1954 року офіційна теза советської історіографії вважає, що навіть за Богдана Хмельницького „процесс складывания украинской государственности не мог завершиться созданием суверенного государства” і „для украинского народа” єдиним виходом було „воссоединение с русским народом в едином Русском государстве”, що, мовляв, і сталося на Переяславській раді 1654 року. Деякі історики (приміром, О. І. Баранович) пішли ще далі, заперечуючи навіть прагнення тогочасних українців утворити власну незалежну державу. Але можна уявити собі, як важко було вкладатися в це Прокрустове ложе авторові незабутніх „Студій над державою Богдана Хмельницького”¹⁾ і капітальної монографії про Богдана Хмельницького, яка вийшла в світ уже за панування нової „звичайної схеми”, — акад. І. П. Крип'якевичеві.

Та заслужений історик Хмельниччини все ж мав змогу — у рамках своєї теми — поставити питання про „процес складання української державности”²⁾ (хоч, звичайно, „клясової”³⁾), якому присвячено один з найкращих розділів монографії акад. Крип’якевича. Він каже, що в ході визвольної війни „створювалися основи української державности”⁴⁾, що всі соціальні групи української людности „були змушені визнати державне керівництво козацької старшини”⁵⁾, що „в цілому територія України... перебувала під владою Запорозького війська”⁶⁾, що „на визволеній території України виник новий державний апарат”⁷⁾, що „Старшинська рада була головним органом влади на території Запорозького війська”, розв’язуючи „всі основні законодавчі, адміністративні, господарські, військові та зовнішньополітичні справи”⁸⁾, що „весь державний апарат очолювався гетьманом”, і хоч „в своїй основі влада гетьмана була обмежена”, але „Хмельницький, як керівник визвольної війни українського народу, здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушна”⁹⁾ й він „бажав забезпечити спадкоємство гетьманства для своїх синів”¹⁰⁾; що Хмельницький „очолював процес складання української державности”¹¹⁾ і в своїх зовнішньополітичних зносинах був „представником незалежної держави”¹²⁾, і „треба дивуватися величезній енергії, з якою він організовував дипломатичні відносини з близькими і далекими країнами, як сміливо і наполегливо він вводив маловідому до того часу Україну в коло держав, які відігравали значну роль у міжнародному житті”¹³⁾; що Московська держава визнала „нове політичне становище України” спочатку де-факто (ухвала Земського собору в лютому 1651 року), а потім і де-юре (ухвала Земського собору 1 жовтня 1653 року)¹⁴⁾.

Формально це не суперечило переяславським Тезам ЦК КПСС, які також говорять про „процесс складывания украинской государственности”, що його очолив Б. Хмельницький. Але по суті картина становлення нової козацько-гетьманської держави, яку намалював найвизначніший су-

часний історик Хмельниччини, вийшла за межі офіційної совєтської схеми. Ті ж думки, у синтетичній формі, подав акад. Крип'якевич у своїй цікавій статті про соціально-політичні погляди Б. Хмельницького (з нагоди 300-ліття його смерті)¹⁵).

Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й „роз'ясненнями“) й надалі залишилася в українській совєтській історіографії. Її повторює (в основному) Ф. П. Шевченко, автор монографії „Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.“ (1959)¹⁶), який вважає, що „за своїм характером Україна вже в роки війни (визвольної — *О. О.*) була аристократичною республікою, навіть олігархічною...“¹⁷). Про українську державність часів Богдана Хмельницького, а навіть про „українську державність XVII ст.“ каже В. А. Дядиченко¹⁸). Але, разом з тим, він вважає, що внаслідок „історичних умов“ вона „не розвинулася у суверенну державу“, й „від часу Переяславського акту (1654 р.) Україна ввійшла до складу Російської держави і становила частину її“, зберігаючи „досить широку автономію“¹⁹). Подібної думки додержується більшість сучасних українських совєтських істориків.

Значно складніше й далеко важче становище українського совєтського історика Мазепинської доби (і XVIII століття), зокрема тоді, коли предметом його досліджу є державно-політичний устрій Гетьманщини. Особливо помітно це в „Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.“ В. А. Дядиченка. Ця джерельна монографія, безперечно, одна з найкращих праць української совєтської історіографії. Автор її понад 20 років досліджує історію України в часи гетьманування І. Мазепи й І. Скоропадського й зібрав великий документальний матеріал, зокрема в московських архівах. Звичайно, не міг він обминути й питання про державний устрій Гетьманської України. Але, скутий ланцюгами урядової схеми, український совєтський історик мусять борсатися між безсумнівними історичними даними

й вимогами тої схеми. Для нього „беззаперечний факт, що Росія являла собою єдину централізовану державу, до складу якої тоді і пізніше входило немало територій, що зберігали в тій чи іншій мірі автономне управління”²⁰). Ледве чи автор не розуміє, що друга половина цього твердження (до речі, загалом слухна) суперечить першій. Це стає особливо ясным на прикладі України. „Україна — пише Дядиченко — становила частину Російської держави, хоч порівняно з іншими окраїнами Росії вона зберігала в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. в державному відношенні незрівнянно більшу автономію — гетьманську владу, особливий адміністративно-політичний устрій, суд, окремі збройні сили — козацьке військо та ін.”²¹). І знов таки неясно, як це можна погодити з тезою, що Україна була частиною „єдиної централізованої держави” — Росії.

„Після возз’єднання України з Росією верховна влада на Лівобережній Україні, як і в усій Росії, належала російському цареві... Царській владі Лівобережна Україна підлягала в адміністративно-політичному та військовому відношеннях. Звичайно чинність законів, які існували і вводилися в Російській державі, на Україні поширювалась додатковими розпорядженнями”²²) — пише Дядиченко, не пояснюючи, однак, навіщо були потрібні ці „додаткові розпорядження” в „єдиній централізованій державі”.

Але історик не може не визнати, що „в кінці XVII і в перші роки XVIII ст. царський уряд ще порівняно мало втручався у внутрішній устрій Лівобережної України”²³). Дядиченко наводить цікавий архівний документ, який свідчить про те, що царський уряд не вважав себе компетентним у внутрішніх справах України. Аджеж р. 1692, у відповідь на пояснення гетьмана про те, „як збираються й куди витрачаються орендні гроші”, цар відповів, що він не вимагає від гетьмана таких пояснень, бо „не токмо те зборы, но и всякіє порядки и устроєнія в малороссійских городах вѣдает он, гетман”²⁴). Навіть після Полтави право гетьмана керувати внутрішніми справами України визнавалося російським урядом, і царська грамота з 5 січня

1710 року указувала гетьманові „всякие воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам, по прежнему обыкновению и постановленных пунктах”²⁵) (себто українсько-московських договорах XVII ст.). Отже, ясно, що „безпосередня вища влада на Україні належала гетьманові”²⁶).

Дядиченко докладно визначає права й компетенцію гетьманського уряду. „Гетьман здійснював безпосередньо вищу адміністративну владу на всій Лівобережній Україні; в адміністративному відношенні йому в певній мірі підлягало і Запоріжжя”²⁷). „Гетьману належало право остаточного затвердження на посадах полкової і сотенної старшини”²⁸). „Гетьман здійснював і вищу судову владу на Лівобережній Україні. Йому належало право затвердження рішень і вироків усіх судових інстанцій — від нижчих і до генерального суду...”²⁹). „Влада гетьмана поширювалася також на міське управління”³⁰). „Гетьману була підвладна й церква”, насамперед церковні володіння, але „поряд з цим гетьмани розпоряджались і безпосередньо церковними справами, призначаючи або підтверджуючи призначення осіб духовної ієрархії”³¹). „Характерно — зауважує Дядиченко, — що розпорядження Синоду розсилались не безпосередньо церковним властям на Україні, а через гетьмана”³²).

Але не тільки внутрішні справи України були повністю в руках гетьманської влади. Хоч — пише Дядиченко — „на кінець XVII ст. Лівобережна Україна, як частина Російської держави, не мала самостійних зовнішніх зносин з іншими країнами”, але „в дійсності справа стояла трохи інакше. Зберігаючи за собою прерогативу зовнішніх зносин, царський уряд у той же час дозволяв у необхідних випадках гетьману та старшині (себто гетьманському урядові — *О. О.*) листуватися з сусідніми державами...”³³), наприклад, з Польщею, Кримом і Білгородським ханством, Туреччиною, Молдавією й Валахією³⁴). Правда, ці зносини провадилися „під контролем російського уряду”³⁵), але „не виключена можливість... що і в зносинах з Туреччиною

(як і з Польщею. — О. О.) і підвладними їй країнами Мазепа переслідував свої... цілі і частину листування вів таємно від російського уряду"³⁶). Ця практика існувала й за Скоропадського, хоч згадки про це „у другому десятилітті XVIII ст. в джерелах зустрічаються значно рідше"³⁷).

Цей огляд функцій гетьманського уряду і взагалі характеристика влади гетьмана, подані в монографії Дядиченка, безперечно, уповноважували автора ствердити факт державної самостійності України — Гетьманщини. Ще р. 1842 автор статті „О прежнихъ чинахъ въ Малороссіи” (Я. Сид-нко), опублікованої в журналі „Рускій Вѣстникъ”³⁸), зазначаючи, що „оба сіи народа („великороссійскій и малороссійскій”) подъ одною самодержавною властію перебувають”, так визначав характер гетьманської влади: „Гетманъ, главный надъ казаками малороссійскими военный предводитель, послѣ сдѣлавшійся во всѣхъ военныхъ и гражданскихъ дѣлахъ *верховнымъ повелителемъ и судьей всего Малороссійскаго народа*”³⁹).

Та зв’язаний офіційною советською схемою сучасний український історик мусить іти іншим шляхом. Він обминає дуже важливе питання про „знатне військове товариство”, як зверхній стан Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII ст. Хоч він і згадує коротко про Старшинську Раду (називаючи її невизразно „старшинськими з’їздами” й лише іноді вживаючи терміну „рада”)⁴⁰), але ігнорує її державно-правний характер і статус. Ясна річ, що після ґрунтовних праць проф. Л. О. Окіншевича (деякі з них згадано у книзі Дядиченка) ігнорувати цей важливий інститут української державности просто неможливо. Це впало в око й опонентам під час оборони докторської дисертації Дядиченка, які зауважили, що він „нічого не говорить про старшинські з’їзди”⁴¹) (хоч насправді так не є). Цілковом зрозуміло, що советські історики не надають особливого значення українсько-московським договорам (т. зв. „гетьманським статтям”) другої половини XVII ст. Характерно, що Дядиченко, аналізуючи Коломацьку угоду 1687 року й коротко подаючи зміст майже всіх її пактів⁴²), про-

минув деякі важливі статті, як наприклад 7-му, яка зобов'язувала гетьмана не зачіпати інтересів Польщі і „вѣчной миръ и союзъ” з нею „содержати крѣпко и ничѣмъ не нарушать” — і посилати українське військо проти Криму, турецьких фортець („городковъ”) на Дніпрі й Очакова й „остерегать того накрѣпко”, щоб „миру Запорожцовъ съ Крымомъ и съ городками никогда не имѣть”. А згадуючи про 19-ий пакт Коломацької угоди, советський історик замовчав його основний зміст. Бож, за цим пактом, гетьман і старшина повинні були „народъ Малороссійскій всякими мѣрами и способы съ Великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведеніемъ, чтобъ были подъ одною ихъ царскаго пресвѣтлаго величества державою обще, яко единой христіанскою вѣры, и никто бъ голосовъ такихъ не испуцалъ, что Малороссійской край гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: ихъ царскаго пресвѣтлаго величества самодержавной державы Гетманъ и старшина, народъ Малороссійской обще съ Великороссійскимъ народомъ, и вольной переходъ жителей изъ Малороссійскихъ городовъ въ великороссійскіе города имѣти”⁴³). Недарма московський дипломат Федір Салтиков у 1714 році рекомендував для „содержанія Украйны Черкасской”, яку він називає „пристежною провинцією”, поступово передати всю адміністрацію України в руки росіян — „дворянскихъ дѣтей и изъ кадетовъ (молодші сини дворян. — О. О.), изъ нарочитыхъ умныхъ людей не женатыхъ”, щоб „женить ихъ у полковниковъ и у сотниковъ, и у прочихъ богатыхъ людей”, щоб „тотъ народъ (український) смѣшался съ російскимъ народомъ чинами, нравомъ и свойствомъ”, і, таким чином, український народ мусить „воплотиться въ російскій народъ”⁴⁴).

Зате цілком безпідставна думка советської історіографії про те, що „лівобережне козацьке військо становило частину російської армії і перебувало під верховним командуванням царя”⁴⁵), і що „найбільший вплив на військове мистецтво України мало російське військове мистецтво”⁴⁶).

Звичайно, московський цар, як „цар Малої Росії”, мав верховне право розпоряджатися військовими силами цієї держави, але він не міг здійснювати це право ні безпосередньо, ні навіть через Малоросійський Приказ (свого роду царське міністерство в справах України), лише через гетьмана, який — і юридично, і фактично — був найвищим начальником усього українського (зокрема козацького) війська, що весь час, аж до кінця Гетьманщини, ніколи не було „составной частью вооруженных сил Русского государства”, як це твердить советський історик, який водночас слушно каже, що Україна-Гетьманщина мала „окремі збройні сили — козацьке військо . . . ”⁴⁷).

Та, не зважаючи на всі ці суперечності й подекуди просто заперечення історичних фактів, зроблені, очевидно, на вимогу офіційної советської схеми, український історик приходиться до висновку, що „існування елементів (sic! — О. О.) української державності, хоч і февдальної за своїм класовим змістом, було прогресивним явищем в історії українського народу. Це невід’ємна частина його політичного і національного розвитку, його політичної історії. Обмеження, а згодом і повна ліквідація елементів української державності були виявом реакційної політики царизму, його прагнення ще сильніше економічно і політично поневолити пригноблені народи”⁴⁸). Більше сказати в умовах панування советської „звичайної схеми”, мабуть, неможливо.

Ще потворніший вплив советської історичної схеми на українську історіографію в питанні про українсько-російські економічні та культурні взаємини XVII-XVIII ст. і, звичайно, пізнішого часу. Тут український советський історик зобов’язаний не тільки бачити лише позитивний бік цих взаємин, але й скрізь підкреслювати російський вплив на українське культурне та економічне життя. Ясна річ, українська історіографія ніколи не заперечувала ні українсько-російських економічних та культурних стосунків, зокрема в XVII-XVIII ст., ні обоїльного впливу їх на українське і, звичайно, російське життя. Зокрема, нікто

з українських, а навіть поважних російських учених — істориків, істориків літератури та мистецтвознавців — ніколи не ставив під сумнів великого впливу української культури — освіти, науки, мистецтва, літератури тощо — на тогочасне культурне життя Росії. Новітні советські публікації в питанні про українсько-російські економічні та культурні зв'язки пішли, однак, іншим — цілком ненауковим — шляхом. Додаючи деякі нові матеріали, зокрема про торговельні стосунки між Україною й Росією XVII-XVIII ст., советські історики головну увагу звернули на „благотворний” вплив „возз'єднання” України з Росією на українську економіку та культуру; при цьому надмірно перебільшується російські впливи й значно применшується або й майже цілковито ігнорується впливи українські.

Советська історіографія, зокрема, намагається довести, що політика російського уряду за часів Петра I мала позитивний вплив на розвиток українського господарства. Не наводячи для цього переконливих даних і навіть не аналізуючи як слід поданих ними фактів, советські історики твердять, що „включення України у всеросійський ринок сприяло піднесенню її продуктивних сил”, і що „економічна політика російського уряду на Україні була спрямована на розвиток ряду галузей господарства”. Як приклад, наводиться вівчарство, а також деякі мануфактури (Охтирська тютюнова, Путивльська суконна, Київська шовкова тощо); крім того, „наприкінці... першої чверти XVIII ст. було розпочато *промисловий* видобуток вугілля в Донбасі”⁴⁹).

Алеж і вівчарство, продукція якого потрібна була тоді для російських суконних мануфактур, і тютюнова мануфактура в Охтирці, і шовковий завод у Києві, що мав постачати шовк-сирець для російських мануфактур, були звичайними російськими скарбовими підприємствами, які мали на меті лише експлуатацію місцевих природно-сировинних ресурсів і, звичайно, робітної сили, а Охтирська мануфактура до того ще була на території Слобожанщини.

Путивльська суконна мануфактура (також поза межами Гетьманщини) належала російським підприємцям (як зрештою й інші мануфактури на території Гетьманщини, заведені в 1720-1730-их р.р.) і перебувала під доглядом російського уряду та його місцевої адміністрації⁵⁰). А промисловий видобуток вугілля в Донбасі почався не в першій, а щойно в останній чверті XVIII століття, в цілком інших політичних та економічних умовах.

Загально відомі заходи російського уряду за Петра I обмежити або й зовсім припинити традиційні торговельні зносини України-Гетьманщини з Західньою Європою советська історіографія інтерпретує так: „... розпорядження російського уряду, що забороняли довіз із-за кордону різних товарів — тканин, паперу, панчіх і т. д. — мали захистити російську промисловість від іноземної конкуренції. Дія цих указів поширювалась і на Україну, сприяючи розвитку її промисловости, зокрема паперової. Те саме слід сказати і про укази, що дозволяли вивіз сала, прядива, тютюну, воску, шкір тільки через російські порти. Щоправда, шлях до тих портів був довший для українських торговців, проте вони уникали насильств і угисків, зв'язаних з провозом товарів через польські володіння...”⁵¹).

Советські історики випускають з ока, що всі ці укази мали на меті не інтереси української промисловости або торгівлі, а насамперед інтереси російських промисловців, які, таким чином, ставали монополістами (дістаючи відповідні привілеї від російського уряду) на українському ринку, і це унеможливлювало розвиток місцевої — української промисловости⁵²). А примусовий транспорт і вивіз українських продуктів лише через російські порти, далекі від України, не тільки затримував у часі й тим самим здорожчував кошти транспорту й збільшував ціну товарів, що дуже утруднювало збут їх на закордонних ринках, але — що найголовніше — фактично передавав український експорт в руки російського купецтва й — особливо за часів Петра I — в руки російського скарбу й уряду.

Та верхом советського перекручення історії є твердження про „прогресивний вплив” російської культури на Україну в часи Петра I. „В першій чверті XVIII ст. російська культура зробила великий крок уперед. На Україні, зокрема, було відкрито ряд учбових закладів, з'явилися підручники з математики, інженерної справи, геодезії, військової справи та ін., значно збільшилась кількість фахівців з різних галузей знань. Указом Петра I Київська Колегія була перетворена в Академію — повноправний вищий учбовий заклад. Великий плодотворний вплив російської культури на Україну позначався на багатьох галузях культури — на розвитку історичної думки, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва”⁵³). І це змушений — під тиском урядової історичної схеми — писати український історик, доктор історичних наук, людина безперечної ерудиції й добрий знавець Мазепинської доби.

Згубний вплив офіційної історичної схеми помітний не тільки в загальних концепціях українських советських істориків. Вони мусять раз-у-раз зважати на неї і в трактуванні поодиноких історичних питань.

Ось, приміром, проблема Петрика. Постать Петра Іваненка (Петрика), керманича повстання проти Москви й гетьмана Мазепи р. 1692, довгий час викликала контрверсії в українській історіографії, зокрема через недослідженість цього питання й брак відповідних джерел. Досліди над історією повстання Петрика, переведені в 1920-их роках і частково опубліковані тоді у виданнях Української Академії Наук⁵⁴), з'ясували низку важливих моментів цієї справи. Але сучасні советські історики, ігноруючи ці дослідження й навіть не цікавлячись документальними матеріалами, що переховуються в архівах СРСР (головне, у Москві), ніяк не можуть дати собі ради з характеристикою й оцінкою повстання Петрика, при чому іноді повертаються на старі позиції й перестарілі концепції дореволюційної української історіографії.

Історик української козаччини, проф. В. О. Голобуцький дає загалом прихильну оцінку повстання 1692 року

та його вождя⁵⁵). Ідучи фактично за Костомаровим, Голобуцький вважає Петрика за представника й оборонця широких мас української людности, яка зазнавала соціального та національного гніту. Підкреслюючи, що Петрик закликав запорожців до негайного виступу проти гетьманських властей і панів, Голобуцький згадає також слова Петрика, який казав, що він хоче визволити народ (посполитих) „от нової неволи москалей” („т. е. русских помещиков” — зауважує Голобуцький⁵⁶), „от тиранства Москвы” („т. е. царских властей” — пояснює Голобуцький⁵⁷). „Призывы повстанцев встретили горячее сочувствие среди населения Левобережья... Восстание стало быстро распространяться по всему правому берегу Ворсклы... Серьезные военные приготовления Мазепы свидетельствуют о значительном размахе восстания...” Але „в самый решительный момент боя татары покинули казаков и ушли в Крым. В таких условиях повстанцы были вынуждены отступить перед численно превосходящими силами врага. Мазепа жестоко расправился с населением южного Левобережья... Но восстание не было окончательно подавлено...” і т. д.⁵⁸).

Ця несподівана реабілітація Петрика, звичайно, зустрілася з певною опозицією в советській історіографії, яка перед тим зараховувала його до „зрадників українського народу”. „В оцінці діяльності Петрика, як керівника народного повстання, — пише советський рецензент праці Голобуцького, — автор посилається головним чином на працю М. Костомарова... тобто на давно відоме джерело. Ми вважаємо, що цих фактів недостатньо для переоцінки діяльності Петрика, хоч думка проф. Голобуцького заслуговує на увагу”⁵⁹). У пізнішій своїй праці (стаття „Запорозьке козацтво на початку XVIII ст.” — 1959 р.) Голобуцький повторив свою загальну думку про повстання Петрика⁶⁰).

Зовсім іншої думки про Петрика „История Украинской ССР”, яка називає Петрика „изменником и демагогом”, що „стремился оторвать Украину от России и отдать ее в раб-

ство Кримському ханству⁶¹). У пізнішій своїй праці В. А. Дядиченко вважає Петрика „авантюристом і демагогом... ставлеником кримських феодалів... ”⁶²). Приблизно те ж саме пише й В. О. Романовський: „Личность Петрика весьма загадочна; вся его деятельность отмечена чертами авантюризма... Авантюра Петрика основывалась на демагогических лозунгах защиты бедноты, агитации против аренд, против гетмана и против союза с Москвой... Призывы Петрика к союзу с татарами, а особенно его агитация против Русского государства обусловили провал замыслов этого авантюриста... Все движение было с самого начала приостановлено, а в следующем 1693 г. окончательно ликвидировано... Однако авантюра Петрика сильно напугала старшин⁶³).

Ця діаметрально протилежна оцінка Петрика — до речі, досить рідке явище в советській історіографії — пояснюється не так розбіжністю висновків з наукового дослідження (всі три згадані автори не досліджували його спеціально⁶⁴), як передусім впливом советської історичної схеми, властиво, небезпекою потрапити в якусь колізію з нею. Аджеж повстання Петрика (як і вся його політична діяльність) мало такий яскравий *антимосковський* характер (мета повстання, за словами Петрика, це „одобрания од московское власти милое отчизни своее Украины”) ⁶⁵), що позитивна оцінка його ледве чи можлива з погляду советської історичної схеми. З другого боку, повстання було скероване (принаймні в гаслах Петрикової пропаганди) проти власних „драпіжних панів” і проти виклятого московсько-советською владою гетьмана Мазепи, а головне було, бодай на початку (в 1692 році), підтримане широкими народними масами південної Гетьманщини, не кажучи вже про Запоріжжя. Й, природньо, советський історик Запоріжжя (Голобуцький) ніяк не може дати йому іншої, крім позитивної, оцінки. Він тільки додає свій коментар щодо „Москви” й „москалів” і... уболює над долею Петрика, нібито „умерщвленного наемным убийцей, подосланным Мазепой”⁶⁶) (див. вище).

Ця своєрідна й цікава дискусія, викликана проблемою Петрика в советській історіографії, мабуть, ще не закінчилась. Не виключено, що згодом советські історики змушені будуть прийняти якусь однастайну (скорше, негативну) оцінку Петрика. Що це не дасть правдивої історії повстання Петрика в советській історіографії, в цьому ледве чи можна сумніватися.

Децю подібне до проблеми Петрика трапилося в советській історіографії й з не менше складною проблемою „Історії Русів”. І тут советські історики ще не дали спеціального дослідження про цей вікопомний твір української історичної й політичної думки⁶⁷). Але, звичайно, вони не можуть обминути його ні в своїх загальних історичних та історіографічних працях, ні в спеціальних оглядах історіографії того чи того питання.

В класичному творі советської історіографії — „Истории Украинской ССР” так написано про „Історію Русів” у 1953 році: „История Русов” являлась политической декларацией той части украинского дворянства, которая стремилась укрепить свое классовое господство под верховной властью русского царизма и считала гетманщину наиболее удобной для себя формой организации власти на Украине... В этом произведении было положительно оценено воссоединение Украины с Россией, но вместе с тем проводилась националистическая идея, что Киевская Русь — это Украина, и что историческое развитие русского народа якобы пошло от Украины. Эта мысль была подхвачена националистическими историками Украины и позже развита в работах буржуазно-националистического историка М. Грушевского”⁶⁸).

Автор відповідного розділу в I томі „Очерков истории исторической науки в СССР” (1955 р.) — український історик Л. А. Коваленко дає загалом позитивну оцінку „Історії Русів”. Він уважає „Історію Русів” „важним пам’ятником в розвитку исторической мысли на Украине начала XIX в.”⁶⁹). „Историографические взгляды автора („Історії Русів”) — пише Коваленко — сложны и противоречивы.

В духе передовых идей своего времени он осуждает крепостничество... Но автор „Истории Русов” критиковал лишь варварские формы личной зависимости крестьян от помещиков, помещичье землевладение он считал закономерным и правомочным явлением”. „Автор — продвигает Коваленко — уделит внимание и вопросам взаимоотношения русского и украинского народов...”⁷⁰) „Положительным в «Истории Русов» является прогрессивная концепция о взаимоотношениях русского и украинского народов. Это отмечали уже декабристы, Пушкин, Гоголь, Шевченко, Франко. Взгляды автора «Истории Русов» нашли отражение в их исторических и художественных сочинениях»⁷¹). Але „слабой стороной «Истории Русов» — на думку Коваленка — является непоследовательность автора в отношении к крепостничеству и неверный тезис о внешнем его привнесении, а трактовка роли Полуботка и других гетманов XVIII в. дается с националистических позиций...”⁷²).

Чимало уваги присвятив „Історії Русів” М. І. Марченко, автор першої советської „Української історіографії” (1959 р.)⁷³). Не аналізуючи спеціально питань про походження цього твору й про автора його, Марченко дав загалом досить об’єктивну характеристику пам’ятника. Він переказує зміст твору, торкається питання про ідеологію автора й можливий час написання „Історії Русів” (кінець XVIII — початок XIX ст.)⁷⁴), підкреслює „величезну популярність” і вплив її „на суспільно-політичний світогляд та погляди на історію України тогочасної української і російської інтелігенції”⁷⁵), зокрема на Шевченка⁷⁶), і робить зовсім слушний висновок, що „Історія Русів” „займає значне місце в українській історіографії”⁷⁷).

Окрему увагу приділює Марченко концепції „Історії Русів” щодо гетьманування Мазепи, зокрема часів Північної війни. На думку Марченка, „Мазепа та його політика подані в «Історії Русів» в найнегативнішому освітленні і характеристиці”⁷⁸), й „особливо негативними рисами як особа і державний діяч наділений Мазепа в період Північ-

ної війни і зради Росії”, яку, мовляв, автор „Історії Русів” „вірно розглядає як зраду українському народу”⁷⁹), а „війну проти шведів, що вторглися на Україну, він вважає військовою народною, справедливою”⁸⁰). „Разом з тим — пише Марченко — автор «Історії Русів» висловив своє негативне ставлення до дій Петра I на Україні в 1708-1709 р.р., до кривавих розправ над населенням Батурина, Лебедина тощо”⁸¹). „В описові битви під Полтавою, краху політики Карла XII і Мазепи автор «Історії Русів» своїми симпатіями перебуває на стороні Петра I. Але, розповідаючи про події після Полтавської битви... він змінює ці симпатії на негативне ставлення до Петра I і навіть на часто різкий осуд його політики щодо України...”⁸²).

Зовсім іншу оцінку „Історії Русів” дає А. І. Козаченко⁸³). „История Русов» — пише він — „клеветет на украинский и русский народы, твердя о национальной розни между ними”⁸⁴). Автор її „клеветет и на народную войну” 1708-1709 р., „усиленно извращает... описание Полтавского сражения 27 июня 1709 г... спешит умалить боеспособность русского войска...”⁸⁵). „Это сочинение — пише Козаченко — положило начало идеализации личности Мазепы в националистической украинской историографии”⁸⁶). „Лживость и тенденциозность”, „вымысел и клевета”, „фальсифицированная концепция” й т. п.⁸⁷) — цими виразами рясніють сторінки взагалі скандальної статті відомого радянського історика, яка тільки компромітує наукове видання Академії Наук СРСР.

Нарешті, Українська Радянська Енциклопедія (1961 р.) майже дослівно повторила характеристику „Історії Русів” з „Истории Украинской ССР”. „Хоч автор і висловлює своє негативне ставлення до таких зрадників українського народу, як І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, в цілому «Історія Русів» була політичною декларацією тієї застани українського дворянства, яка прагнула зміцнити своє клясове панування під верховною владою російського царизму. Антикріпосницькі мотиви «Історії Русів» потопують у спробах виставити гетьманську владу як надклясову і за-

мовчати її гнобительську суть. Антинаукові, націоналістичні ідеї «Історії Русів» були згодом підхоплені буржуазно-націоналістичними істориками «школи» Грушевського, які фальсифікували історію українського народу⁸⁸). Таке „останнє слово” советської історіографії з приводу „Історії Русів”.

Досить важке становище українських советських істориків у питанні про руйнацію Запорозької Січі російським військом 1709 року. Взагалі активна участь Запоріжжя в українсько-московській війні 1708-1709 р. й страшний московський погром Січі 14 травня 1709 р. — це речі, що ніяк не вкладаються в рамці советської історичної схеми. Доповідаючи Петрові I про ліквідацію Січі, Меншіков писав 19 травня 1709 р.: „Живьем взято старшин і казаков с 300 человек, пушек, також и амуниции взято в оном городѣ многое число... А и с помянутых живьем взятых воров знатнѣйших велѣл я удержать, а протчих по достоинности казнить и над Сѣзгою прежней указ исполнить, також и всѣ их мѣста разорить, дабы оное измѣнническое гнѣздо весьма выкоренить⁸⁹». Як виконаний був цей „прежней указ”, писав гетьманові І. Скоропадському кошовий отаман Степаненко: „У нас в Сѣчи по присязѣ Кгалагановой и московської товариству нашому головы луплено, шію до плахи рубано, вѣшано и иные тиранскіе смерти задавано, а надто що и в поганствѣ за древних мучителей не поводилося, мертвых из гробов многих не тилко товариства, но и чернецов откопувано, головы оным утинано, шкуры луплено и вѣшано⁹⁰»).

Ця страхітлива картина, під пером советських істориків, вкривається досить невинним серпанком. „История Украинской ССР” описує цю подію так: „Это (запорозько-шведський договір у березні 1709 р. — О. О.) заставило русское командование принять решительные меры к тому, чтобы лишить шведов возможности использовать укрепления и вооружение Сечи: в апреле 1709 г. войска царского полковника Яковлева и казацкого полковника Галагана заняли Сечь и разрушили ее укрепления. Большинство об-

манутих своєю старшиною казаків — сечевиків вскорі повернулось в русську армію”⁹¹). Авторам „Истории Украинской ССР” дуже добре відомо, як зацілілі після руйнації Січі запорожці „возвратились в русскую армию” й що з ними сталося. Але писати про страшну долю запорожців, які потрапили в російський полон, зокрема під Переволочною, український советський історик не сміє.

Московські (походженням з України) советські історики Північної війни Є. В. Тарле й В. Є. Шутой цілковито виправдують руйнацію Січі. Тарле пише: „Он (Яковлев. — О. О.) сжег ее (Січ. — О. О.) до основания и подверг попавших в его руки суровейшим казням и репрессиям. Солдаты Яковлева были страшно ожесточены тем, что запорожцы в дни, предшествовавшие сдаче, подвергали взятых ими в плен солдат неслыханным истязаниям, калеченью, издевательствам и пыткам всякого рода. Разъярены солдаты были против запорожцев и за первоначальные неожиданные нападения . . . и больше всего за их измену родине . . .”⁹²). Дещо в іншій площині — суто військових міркувань — розглядає ці події Шутой: „Украинские буржуазные националисты — пише він — обвиняют Петра I в разрушении Запорожской Сечи. Однако в свете описываемых событий можно обвинять Петра в разрушении Сечи в такой же степени, как Меншикова в разрушении Батурина. Разрушение Батурина было необходимо в период наступления шведов, измены Мазепы и угрозы превращения Батурина в опорный пункт шведов на Украине, а разрушение Запорожской Сечи явилось еще более своевременным и оправданным мероприятием русского командования в период подготовки к Полтавской битве и при угрозе возможной помощи шведам со стороны Крымского ханства и Турции”⁹³).

Більш об’єктивно оцінює руйнацію Січі 1709 року В. О. Голобуцький. У монографії „Запорожское казачество” (1957) він писав: „14 марта царские войска вступили в Сечь. Оказалось, однако, что в крепости осталось всего около 300 казаков. Большинство запорожцев незаметно

ушло на лодках через протоки, захватив с собой кое-какое имущество . . . Сечевые укрепления были разрушены. Многие из оставшихся казаков были казнены . . . Затем Яковлев и Галаган спустились по Днепру и стали хватать и казнить даже тех казаков, которые находились на промыслах и не принимали никакого участия в событиях. Запорожские земли были приписаны к Миргородскому полку, и «зостало Запорожье пусто»⁹⁴).

Ще ясніше і, безперечно, об'єктивніше пише Голобуцький у пізнішій своїй праці (1959 р.)⁹⁵): „Великою перешкодою плянам Петра була Запорозька Січ. Тут не тільки скупчувалися, а й організовувалися на боротьбу проти соціального і національного гніту всі незадоволені кріпосницькою неволею. Маючи значні збройні сили на Україні, уряд вирішив використати їх для повного підкорення запорозького козацтва. Царизм мав на меті впровадити на Запоріжжі такі ж порядки, як і на Дону (після придушення повстання Булавіна — О. О.), тобто „очистити” військо від сіроми і утікачів, повернувши останніх поміщикам, знищити самоврядування козацтва і перетворити запорозьке військо у знаряддя політики самодержавства. При виконанні цього проекту припускалась можливість повної ліквідації запорозького козацтва, якщо дозволять обставини. Під приводом боротьби з зрадниками наприкінці березня 1709 р. царський уряд відправив на Запоріжжя порівняно велику військову силу — три полки на чолі з полковником П. Яковлєвим. Але про яких зрадників могла йти мова? Адже до Мазепи присєдналась тільки невелика частина запорозьких старшин і козаків. Основна ж маса козаків, які залишилися на Запоріжжі, вороже поставилась до мазепинців. Про це свідчить хоч би те, що вони відмовилися йти з Гордієнком. Проте, уряд не хотів з цим рахуватись”. Далі Голобуцький оповідає про прибуття Яковлева й Галагана до Січі. „Поява такого великого війська не могла не стурбувати запорозьців. Ще зовсім свіжими були спогади про криваву розправу царських карателів з російськими селянами і донськими козаками в 1708

році. Зрозуміло, що прибуття численного царського війська не могло бути витлумачено ними інакше, як спроба покінчити з Запорожжям. Запорозьке козацтво, давня опора українського народу в його боротьбі проти соціального і національного гніту, не могло, природно, без опору допустити цього...⁹⁶) і т. д. „Зруйнування Старої Січі — на думку Голобуцького — було наслідком посилення феодално-кріпосницького та національного гніту в країні; воно було прискорене зрадницькою позицією частини козацької старшини, яка стала на бік Мазепи і чужоземних поневолювачів. Це дало царському урядові привід для виконання своїх давніх замірів — знищення запорозького козацтва. Ліквідація Запорозької Січі, на думку кріпосників, мала послабити боротьбу народних мас України проти гнобителів⁹⁷). При цьому Голобуцький зауважує: „Ми не можемо погодитись з В. Шутим, на думку якого «зруйнування Січі було викликане тими ж суворими вимогами війни, що й зруйнування у свій час Батурина» (В. Шутой, Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 р.р., стор. 183). Така аналогія нам здається неправильною⁹⁸).

З приводу цієї статті В. О. Голобуцького, автор критичного огляду видань до 250-річчя Полтавської битви в „Українському Історичному Журналі” (Г. Я. Сергієнко)⁹⁹) пише: „Автор (Голобуцький) доводить, що зруйнування Старої Січі не лише диктувалося суворими вимогами війни, як вважають деякі радянські історики, а було наслідком посилення феодално-кріпосницького та національного гніту в країні¹⁰⁰). Але деякі українські советські історики схиляються до думки Тарле. У тому ж виданні, де вміщено згадану вище статтю В. О. Голобуцького, автор огляду „Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків” (В. Г. Сарбей)¹⁰¹) пише: „Щодо знищення Запорозької Січі, то Тарле *переконливо* пояснює це воєнною необхідністю, яку до того ж *схвалив український народ*¹⁰²), а з приводу подібної концепції Шутого Сарбей прихильно зауважує, що Шутой зробив це „прямо

і недвозначно, без будь-якого згладжування гострих кутів"¹⁰³), очевидно, маючи при цьому на увазі „іншу думку” проф. В. О. Голобуцького¹⁰⁴).

А втім, іноді російські історики виявляють критичніше ставлення до канонізованих у советській історіографії легенд, ніж їх українські колеги. Характерний приклад цього — відома справа посольства Петра Одинця, що його вислав року 1620 до Москви гетьман Петро Сагайдачний. Більшість українських советських істориків вважають, що це посольство „свидетельствовало об изменении политической линии... Сагайдачного, об отходе его от политики соглашения с польским правительством, о начале ориентации на Россию... ”¹⁰⁵). На думку В. О. Голобуцького, Сагайдачний вислав це посольство „под влиянием стремления украинского народа к воссоединению с Россией”¹⁰⁶). Ще далі йде К. Г. Гуслистий, який каже, що цим посольством „запорозькі козаки... висловлювали бажання перейти під владу російського царя”¹⁰⁷). При цьому Гуслистий посилається на „лист” Сагайдачного „на ім'я царя Михайла Федоровича” й цитує його („як видно з цитованого листа Сагайдачного і Запорозького війська до царя”)¹⁰⁸).

Найбільш яскраво — й цілком антиісторично — висловлено цю думку у вступній статті до дуже поважного ювілейного видання — спільного АН СРСР і АН УРСР — три томової збірки документів і матеріалів „Воссоединение Украины с Россией”. „Отражением широко распространенного стремления к воссоединению с русским народом в составе Русского государства было обращение гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. в Москву с просьбой о принятии Войска Запорожского в русское подданство. Сагайдачный в 1620 г. отправил в Москву казацкое посольство во главе с Петром Одинцом. В обращении Запорожских казаков содержалось напоминание о том, что их предки верно служили русскому правительству и что теперь они сами хотят перейти на русскую службу и защищать русскую землю от неприятеля. К казацкому посольству в Москве было

проявлено велике уваження. При від'їзді йому були вручені царська грамота, грошове жалованье і багаті подарки. Документи показують, що головною задачею казачього посольства в Москві було домовитися про перехід українського казачества під владу Російського державства. Однак в умовах зовнішньополітичної обстановки того часу виконання цієї задачі було ще неможливо¹⁰⁹).

Але найцікавіше те, що лист („грамота”) гетьмана Сагайдачного взагалі не зберігся, і зміст його відомий лише з „отпуска” царської грамоти — відповіді Гетьманові й Військовому Запорозькому з 21 квітня 1620 року, а мета посольства Оди́нця, як вона викладена в московському урядовому запису про переговори з ним, нічого спільного з „подданством” не має¹¹⁰).

Зовсім інакше, ніж українські історики, оцінює ці переговори російський радянський історик В. Д. Корольок, який спеціально досліджував це питання¹¹¹). Слушно підкреслюючи, що царське „жалованье для Запорожского войска” „в то время отнюдь не означало установления отношений подданства”, Корольок пише: „... Анализ опубликованных документов, относящихся к посольству П. Оди́нца, приводит к выводу, что они не дают оснований считать, будто в 1620 г. в политике Сагайдачного по отношению к Речи Посполитой произошли какие-либо серьезные изменения. Нет, очевидно, оснований и для утверждения, что целью этого посольства были переговоры о переходе Запорожского войска в русское подданство. Судя по известным материалам, речь может идти только о попытках Сагайдачного достичь соглашения с русским правительством о военных действиях против Крыма”¹¹²).

Немає сумніву, що ця критика з боку московського історика завдає дошкульного вдару штучній і цілком антиісторичній концепції української радянської історіографії про те, що „серед українського козацтва з самого початку його виникнення проявлялось тяжіння до Російської держави”¹¹³), яке, мовляв, було виявом споконвічного праг-

нення й боротьби українського народу „за возз'єднання з Росією”¹¹⁴). Але чи вплинула ця критика на українських советських істориків — важко сказати. Бо навіть у новітніх публікаціях трапляється та ж хибна оцінка посольства Сагайдачного 1620 року, яке, мовляв, „висунуло питання про возз'єднання України з Росією”¹¹⁵).

Взагалі дискусія в українській советській історіографії — не таке вже рідке явище. Але здебільшого вона провадиться не на високому науковому рівні і звичайно торкається лише порівняно другорядних питань¹¹⁶). Як приклад, можна навести дискусію між деякими українськими істориками з приводу О. Лазаревського. Як відомо, Олександр Лазаревський, великий історик Гетьманщини, як слушно називав його М. Грушевський¹¹⁷), досить довгий час (1930-1940 роки) був під фактичним „запретом” для українських советських істориків. Ще в 1947 році ім'я Лазаревського згадувалось в офіційних писаннях, як „ученого” (в лапках!), поруч з „буржуазним істориком-расистом” В. Антоновичем¹¹⁸). Але в останньому десятилітті Лазаревський став *persona grata* советської історіографії¹¹⁹). І це цілком зрозуміло. Справа не тільки в тому, що без праць Лазаревського просто неможливе наукове дослідження соціально-економічної історії Гетьманщини XVII-XVIII ст., а насамперед у тому, що Лазаревський дав широку, оперту на величезному документальному матеріалі, картину покріпачення лівобережно-українського селянства — і при цьому вказав, що головним чинником цього процесу була політика української козацької старшини, а не російського уряду, як думали деякі українські історики. Ще більше приваблює советську історіографію до Лазаревського те, що він у своїх творах був суворим суддею старого українського панства, діяльність якого для добра української нації він або цілковито заперечував, або ж принаймні недоцінював. Нарешті, Лазаревський з усіх великих українських істориків XIX століття чи не найбільше знецінював державний характер Гетьманщини й дуже

негативно оцінював гетьмана Мазепу, як державно-політичного діяча.

Але розбіжності й суперечки серед советських дослідників Лазаревського та його наукової спадщини виникли в оцінці його загальноісторичної й соціально-політичної ідеології. Советські історики й досі сперечаються, чи був Лазаревський представником „демократичного напрямку” (і при цьому з яким ухилом — вбік революційного демократизму, чи вбік буржуазного лібералізму)¹²⁰), чи просто „буржуазно-ліберальним прогресивним істориком”¹²¹). Ця дискусія, звичайно, має досить схоластичний характер і, властиво, нічого нового для розуміння ідеології Лазаревського та його науково-громадської діяльності не дає. Але принаймні наукова думка не стоїть на одному місці — й питання залишається й надалі актуальним.

Коли дискусія над проблемою ідеології Лазаревського ще точиться в советській історіографії, й тут офіційно допускаються „також інші думки щодо оцінки світогляду” Лазаревського¹²²), то проблема, приміром, Богдана Хмельницького, після переяславських Тез ЦК КПСС, вважається в советській науці за цілковито й остаточно розв’язану. Й коли р. 1956 один з поважних українських советських істориків, К. Г. Гуслистий, дозволив собі, кажучи словами офіційного органу української советської історіографії, „без будь-яких конкретних доказів звинувачувати багатьох істориків в апологетиці (Богдана Хмельницького) і перетворенні його в ікону”¹²³), він незабаром дістав гостру й недвозначну пересторогу, а радше погрозу збоку вищого начальства¹²⁴). О. Касименко, директор Інституту історії АН УРСР, підкреслюючи, що „відсутність доказів зобов’язує насторожено поставитися до подібних виступів”, пише: „виразно виступає тенденція автора (К. Г. Гуслистого. — О. О.) протиставити *якісь свої оцінки* тим визначенням історичних заслуг Б. Хмельницького, які так широко і міцно увійшли в свідомість нашого народу”¹²⁵); й „до речі” попереджає Гуслистого, що йому „належало б теж уважно підходити до оцінки Б. Хмельницького. Адже

свого часу він разом з іншими авторами дотримувався дуже невірних оцінок цього видатного діяча...¹²⁶).

Як уже було сказано, прикре враження справляє термінологія, фразеологія і взагалі літературний стиль більшості наукових публікацій українських советських істориків. Історична термінологія советської історіографії визначена згори й суворо обов'язкова. І це стосується не лише термінології, властивої т. зв. марксизму-ленінізмові, але й звичайних історичних термінів і дефініцій. Яскравий приклад цього — сакраментальний термін „возз'єднання”. Він, звичайно, не новий. Хоч його вживав і П. Куліш, але цей термін більше нагадує М. Кояловича, а найбільше — М. Юзефовича. В советській історіографії він з'являється в 1939 році, в зв'язку з так званим возз'єднанням Західньої України й Західньої Білоруси з УССР і БССР, і спочатку сфера його впливу була досить обмежена. Справжнє й тотальне панування цього незграбного терміну над усією советською історіографією (й не лише історіографією) почалося після переяславських Тез ЦК КПСС, які концепцію „возз'єднання” поклали в основу цілої советської історичної схеми. Советські історики тепер пишуть не тільки про „возз'єднання” України з Росією після Переяславської угоди 1654 року, але навіть про „воссоединение с Россией” Грузії, Бухари, Естонії, Лівонії, Хіви, киргизів тощо¹²⁷), зовсім не задумуючися над цілком антиісторичним характером такої дефініції. Директивний характер цієї термінології видно з того, що М. І. Марченко в своїй „Українській історіографії” мусів зробити навіть спеціальне застереження: „Ми тут іноді вживаємо термін „присєднання” (України до Росії. — О. О.). як такий, що відповідав термінології тогочасної історіографії і продовжував вживатися донедавна¹²⁸), і сам Марченко вживав його в своїх працях довоєнного періоду.

Такий же примусовий характер має й термін „зрада” („зрадник”) щодо гетьманів І. Виговського¹²⁹), П. Дорошенка¹³⁰) і особливо І. Мазепи, в зв'язку з розривом його з Росією й союзом зі Швецією. Суто політичне (навіть

пропагандивно-політичне) походження цього терміну, як і його значення в сучасній советській історіографії, зокрема щодо історії України, не викликає жадного сумніву. Ярлик „зрадника”, дочеплений Москвою, ще з часів Петра I, до ймення гетьмана Мазепи, став таким штампом в советській історичній літературі, що рідко коли советський історик, особливо український, не вживає його, навіть у суто наукових публікаціях. Й коли знаходимо — приміром, у монографії П. К. Федоренка „Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв.” — поруч із звичайною „изменой гетмана Мазепы”¹³¹⁾, — „переход Мазепы на сторону Карла XII” (цього формулювання вжито аж двічі)¹³²⁾, зовсім не треба дивуватися: праця Федоренка була написана (в основній частині) ще в 1930-их роках, а побачила вона світ (р. 1960) у Москві, а не в Києві, де, ясна річ, такого недогляду не було б допущено.

Це, мовляв, „серйозні” речі. Зате справжнім курйозом виглядає постійне вживання українськими (російські цим майже не грішать) советськими істориками (здебільшого молодими) терміну „феодал” при йменнях козацької старшини й державців Гетьманщини XVIII ст. Мимоволі смішно стає, коли бачиш у якійсь науковій розвідці (іноді навіть не поганій) оцього „феодала” в особі звичайнісінького значкового товариша, в якого часто-густо, крім двора й пари підсусідків, нічого більше не було, і який щойно вилупився з козацтва чи міщанства.

Наслідком примусової уніфікації советської історичної термінології маємо у працях советських істориків уніфікацію думок і, звичайно, одноманітність літературного стилю. Советські історики часто-густо повторюють один одного. Ось, приміром, характеристика світогляду й творів О. Лазаревського в працях двох визначних сучасних українських істориків — В. А. Дядиченка й К. І. Стецюк:

Дядиженко (1959)¹³³⁾

(В Лазаревського) „характерні значні елементи демократизму” (ст. 21).

Стецюк (1960)¹³⁴⁾

„О. Лазаревському були властиві значні елементи демократизму” (ст. 9).

„З часом помітна еволюція Лазаревського вправо, вбік буржуазного лібералізму” (ст. 21).

(Твори Лазаревського)
„становлять велику цінність для вивчення суспільно-політичного устрою Лівобережжя в другій половині XVII-XVIII ст.” (ст. 21).

„В останні ж роки життя (Лазаревського) в його політичних поглядах відбулася еволюція вправо, вбік буржуазного лібералізму” (сторінка 9).

(Праці Лазаревського)
„мають велику цінність для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.” (ст. 9).

Це не запозичення (обидві праці вийшли в світ майже водночас) і, безперечно, не якийсь плягіят (досить знати обох авторів, щоб цілковито виключити таку можливість), а просто характерне штампування думок, цілком зрозуміле і навіть неминуче в умовах уніфікованої й уніформованої советської історіографії. Штмп слова й штмп думки — надто близькі родичі.

Чи знають це, чи відчувають цей страшний тягар офіційної історичної схеми советські історики, зокрема українські? В цьому можна не сумніватися. Але визнати це вони, звичайно, не можуть. Мало того, вони мусять заперечувати свою повну залежність од урядової схеми. У зв'язку з тим особливо цікаво звучить твердження Української Радянської Енциклопедії, яка, кажучи, що „буржуазні історики, зокрема українські буржуазно-націоналістичні, звичайно підпорядковують документальне джерело обраній ними схемі дослідження”, пише далі:

„Це призводить до того, що окремі факти і події укладаються в заздалегідь відведене для них місце, дістають заздалегідь вказану оцінку. При такому підході фальсифікується справжня історія на догоду певним політичним схемам, викривляється внутрішня суть явищ. У відборі документів радянське джерелознавство керується вказівкою

В. І. Леніна: „Треба брати не окремі факти, а *всю сукупність фактів*, які стосуються до даного питання, *без єдиного винятку*, бо інакше неминуче виникне підозріння... в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна» стряпня для виправдання, може, брудної справи” (Твори, т. 23, сторінка 252)¹³⁵).

Ці „золоті слова” мало надрукувати в Українській Радянській Енциклопедії. Їх треба — великими літерами написані — вивісити на видному місці в кожній історичній установі ССРСР, в робочому кабінеті кожного советського історика.

Які ж підсумки можна зробити, розглядаючи сучасний стан української советської історіографії й міркуючи над перспективами її дальшого розвитку?

Ми відзначили низку прикрих явищ і симптомів, характерних для сучасної української історичної науки в ССРСР. Недоцінювати їх загрозливого й навіть небезпечного характеру неможливо. Але чи дають вони підстави для тривоги або побоювання, не за сучасне — воно досить невідрадне, — а за майбутнє української історіографії, приреченої на загладу й загибель новою „звичайною схемою”, яку створила, за старими московськими рецептами, советська влада.

На нашу думку, ні.

Бо згадані вище ознаки гнилизни, руїни й тління — це симптоми занепаду не української, а *советської* історіографії. Зло породжує тільки зло, яке неминуче, раніш чи пізніш, повертається проти того, хто його породив. І саме останні роки відкрили нам, що навіть у цій задушливій ідейно-політичній атмосфері, в цьому застоюаному повітрі наукового не-думання й історичної неправди, в якому при-неволений жити й працювати український советський історик і українська советська історіографія, іде велика наукова праця, накопичуються нові, важливі документальні

матеріяли, вивчаються окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків.

Ще важливіше те, що в сучасній українській советській історіографії вирують ще мало помітні на поверхні, але, мабуть, сильніші у глибині, різні течії, окремі незалежні й сміливі погляди й думки, іноді суперечливі, іноді розбіжні, іноді — хоч і рідко — протилежні, але, в кожному разі, *не тотожні*. Мабуть, ще передчасно говорити про це докладніше. Але це дуже знаменне й відрадне явище, якого давно вже не було в українській советській історичній літературі. Це промінчик світла в темному царстві тоталітарної думки, це легесенький вітерець у затхлому й задушливому повітрі підневільної — уніфікованої й уніформованої — історичної науки. І це ознака того, що, навіть у таких страшних умовах, історична наука на Україні *не вмерла*. А коли вона не вмерла, то прийде — мусить прийти, не може не прийти — час відродження на рідній землі справжньої української історіографії.

Запорукою цього — велика, невтомна і, будь-що-будь, плідна праця українських істориків в УСССР. Мусимо визнати і з вдячністю прийняти те зерно — нерідко багате — історичної істини, яке є в їхніх працях. А відкидаючи половину, якої там, на жаль, чимало, мусимо пам'ятати, в яких умовах і під яким тягарем, тиском і терором працюють українські історики „на нашій, не своїй землі”. Не можемо й не сміємо судити, тим паче осуджувати українського советського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і подиктовані урядовим замовленням. Винний лише той режим, який тримає його в своїх лещатах і який нівечить і нищить його наукову творчість.

Українську вільну історіографію від української советської історіографії ділить *прірва*.

Але між українськими істориками по цей і по той бік греблі — *прірви нема*.

ПРИМІТКИ

1) **І. Крип'якевич**, Студії над державою Богдана Хмельницького. „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т.т. СXXXIX-CXL, CXLIV-CXLV, CXLVII, CLI.

2) **І. Крип'якевич**, Богдан Хмельницький, Київ, 1954, ст. 334-410.

3) Ibid., ст. 335.

4) Ibid., ст. 339.

5) Ibid., ст. 343.

6) Ibid., ст. 345.

7) Ibid., ст. 347.

8) Ibid., ст. 353.

9) Ibid., ст. 354.

10) Ibid., ст. 355.

11) Ibid., ст. 377.

12) Ibid., ст. 388.

13) Ibid., ст. 399.

14) Ibid., ст. 410.

15) **І. П. Крип'якевич**, Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті). — „Український Історичний Журнал”, 1957, I (липень-серпень), ст. 94-105.

16) **Ф. П. Шевченко**, Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, ст. 254 sq.

17) Ibid., ст. 282.

18) **В. А. Дядиченко**, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, ст. 33-34, 35. Дядиченко також вважає українську державу XVII ст. за „різновид олігархічної республіки” (ibid., ст. 36).

19) Ibid., ст. 35, 36.

20) Ibid., ст. 102.

21) Ibid., ст. 102-103.

22) Ibid., ст. 103.

23) Ibid., ст. 103, 113.

24) Ibid., ст. 103.

25) Ibid., ст. 104.

26) Ibid., ст. 126.

27) Ibid., ст. 136.

28) Ibid., ст. 158.

29) Ibid., ст. 159.

30) Ibid., ст. 161.

31) Ibid., ст. 161-162.

32) Ibid., ст. 163.

33) Ibid., ст. 164.

34) Ibid., ст. 164-166.

- 35) Ibid., ст. 166.
- 36) Ibid., ст. 167.
- 37) Ibid., ст. 169.
- 38) **Я. Сид-нко**, О прежнихъ чинахъ въ Малороссіи. — „Русскій Вѣстникъ”, 1842, № 5 і 6, відд. II, ст. 205-226.
- 39) Ibid., ст. 209-210.
- 40) **В. Дядиченко**, Нариси, ст. 163-164.
- 41) Див. „Український Історичний Журнал”, 1961, ч. 1, ст. 161.
- 42) **В. Дядиченко**, Нариси, ст. 115 sq.
- 43) **Д. Бантышъ-Каменскій**, Источники Малороссійской исторіи, ч. I, М., 1858, ст. 308-319.
- 44) Про проект **Ф. Салтикова** — див. нашу статтю „Московский проект 1714 року”. — „Вісник”, ООЧСУ, 1953, 6 (60), ст. 13-15.
- 45) **В. Дядиченко**, Нариси, ст. 114.
- 46) Ibid., ст. 508. Ще ширше розвинуто відповідні тези в іншій — спеціальній студії **В. А. Дядиченка** про українське козацьке військо кінця XVII — початку XVIII ст. (**В. Дядиченко**, Украинское козацкое войско в конце XVII — начале XVIII в. — „Полтава”, АН СССР і АН УССР, М., 1959, ст. 246-268).
- 47) **В. Дядиченко**, Нариси, ст. 103.
- 48) Ibid., ст. 125.
- 49) **В. Дядиченко**, До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни. — „250 років Полтавської битви 1709-1959”, К., 1959, ст. 66-68.
- Див. **В. Голобуцький**, Запорожское казачество, ст. 297 („После воссоединения Украины с Россией Запорожье, ставшее в хозяйственном отношении неотъемлемой частью всероссийского рынка, сделало... заметные шаги в своем экономическом развитии”).
- 50) Про мануфактури на Лівобережній Україні в першій чверті XVIII ст. — див. нашу працю „Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине”, К., 1925.
- 51) **В. Дядиченко**, До критики..., ст. 67.
- 52) Приміром, монополія російських „компаньйщиків” **Сидора Томіліна й Панкрата Рюміна**, які мали „ігольний завод” в Рязансько-му уезді. Р. 1722 Петро I указав, „чтоб таких игол... з-за рубежа не привозили (на Україну — **О. О.**), но всеконечно покупали бы оные російского дѣла, въ вѣдомѣ предреченных компаньйщиковъ будущо” (відповідний указ Генеральної Військової Канцелярії з 15. VIII. 1722 — див. у додатках до нашої праці „Мануфактура в Гетманщине”, ст. 262-263).
- 53) **В. Дядиченко**, До критики, ст. 68.
- 54) Маємо на увазі низку наших розвідок про Петрика, які були вміщені в „Ювілейному Збірнику ВУАН на пошану акад. **Д. І. Багалія**” (Київ, 1927) і в „Записках Історично-Філологічного Відділу

ВУАН", т.т. XIX (К., 1928), XXIII (К., 1929), XXV (К., 1929) і потім передруковані у збірнику ВУАН „Студії з Криму” (К., 1929) під титулом „Петрик — ханський гетьман України”, а також видані окремою збіркою „Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)”, ВУАН, К., 1929.

55) В. Голобуцький, Запорожское казачество, К., 1957, ст. 325-327.

56) Ibid., ст. 325.

57) Ibid., ст. 326.

58) Ibid., ст. 326-327.

59) Л. В. Олійник, Місце і роль Запорозької Січі в історії України. — „Український Історичний Журнал”, 1957, I, ст. 156-160.

60) В. Голобуцький, Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. — „250 років Полтавської битви 1709-1959”, К., 1959, ст. 111-112.

61) „История Украинской ССР”, т. I, К., 1953, ст. 329. Автор цього розділу В. А. Дядиченко.

62) В. Дядиченко, Нариси, ст. 112 („авантюрист і демагог... ставленик кримських феодалів”), 517 („авантюрист”).

63) В. Романовский, Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII — начале XVIII в. — „Полтава”, М., 1959, ст. 298.

64) Про повстання Петрика — див. у нашій монографії „Гетьман Иван Мазепа та його доба”. — ЗНТШ, т. CLXX, ст. 163-195.

65) Лист Петрика до Запоріжжя з 18. V. 1692 року. Цитуємо з фотостату оригіналу документа, який знаходиться в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві (фонд кол. міністерства закордонних справ, збірка „Малороссийские подлинные акты”).

Те саме казав Петрик в універсалі до міст Полтавського полку з 28. VII. 1692 року: „А тоє вѣдайте, що сѣя война на Москаля вцалась не для чого иншого, але для вашихъ волностей и общаго всенароднаго посполитого добра” (фотостат оригіналу документа, що знаходиться в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві — фонд кол. міністерства закордонних справ, збірка „Малороссийские подлинные акты”).

С. Величко, добре поінформований про справу Петрика, пише про нього: „намѣреваючи будто зъ помощью Кримскою цюшь полезное сотворити, и от владѣнія Московского отдалити” („Лѣтопись...” С. Величка, т. III, К., 1855, ст. 102-103).

66) В. Голобуцький, Запорожское казачество, ст. 327.

67) Про „Історію Русів” див. нашу вступну статтю до українського видання цього твору: „Історія Русів”, вид. „Вісник” ООЧСУ, Нью Йорк, 1956.

68) „История Украинской ССР”, I, К., 1953, ст. 489.

- 69) „Очерки истории исторической науки в СССР”, I, М., 1955, ст. 601.
- 70) Ibid., ст. 602.
- 71) Ibid., ст. 603.
- 72) Ibid.
- 73) **М. І. Марченко**, Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), Київ, 1959, ст. 102-127.
- 74) До речі, в цьому питанні М. І. Марченко стоїть на рівні сучасної науки. Зате цілком застаріла концепція авторства й часу написання „Історії Русів” в новій праці проф. Голобуцького („Запорізька Січ в останні часи свого існування”, К., 1961), який гадає, що цей твір написав Г. А. Полетика десь у 1770-их або на початку 1780-их р.р. (ibid., ст. 27-28). Всупереч іншим советським історикам, Голобуцький вважає автора „Історії Русів” за „істого крепостника” („Запорожское казачество”, ст. 6, прим. 2).
- 75) **М. І. Марченко**, Українська історіографія, ст. 102.
- 76) Ibid., ст. 102-103.
- 77) Ibid., ст. 127.
- 78) Ibid., ст. 124.
- 79) Ibid.
- 80) Ibid., ст. 124-125.
- 81) Ibid., ст. 125.
- 82) Ibid.
- 83) **А. И. Козаченко**, События 1708-1709 г.г. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии. — „Полтава”, М., 1959, ст. 323-350.
- 84) Ibid., ст. 330.
- 85) Ibid., ст. 331.
- 86) Ibid.
- 87) Ibid., ст. 329-332.
- 88) Українська Радянська Енциклопедія, т. V, К., 1961, сторінки 553-554.
- 89) „Письма и бумаги императора Петра Великого”, т. IX, вып. 2, М., 1952, ст. 906. Цікавий огляд історії запорозько-московських відносин у царській грамоті до українського народу з 26. V. 1709 р. (ibid., ст. 907-914).
- 90) **Н. Костомаров**, Мазепа и Мазепинцы, СПб., 1905. Див. нашу працю „Гетьман Іван Мазепа та його доба”, ст. 351-352.
- 91) „История Украинской ССР”, I, ст. 347.
- 92) **Е. В. Тарле**, Северная война, ст. 344-345. Див. ibid., ст. 232.
- 93) **В. Е. Шутой**, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700-1709, М., 1958, ст. 388.
- 94) **В. Голобуцкий**, Запорожское казачество, ст. 337.

95) **В. Голобуцький**, Запорозьке козацтво на початку XVIII ст. — „250 років...”, ст. 106-120.

96) Ibid., ст. 119-120.

97) Ibid., ст. 120.

98) Ibid., ст. 120, прим. 1.

99) **Г. Я. Сергієнко**, Видання до 250-річчя Полтавської битви. — „Український Історичний Журнал”, 1961, IV, ст. 125-130.

100) Ibid., ст. 128.

101) **В. Г. Сарбей**, Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків. — „250 років...”, ст. 121-154.

102) Ibid., ст. 144.

103) Ibid., ст. 146.

104) Ibid., ст. 146, прим. 2.

105) „История Украинской ССР”, I, ст. 201.

106) **В. Голобуцький**, Запорожское казачество, ст. 174.

107) **К. Гуслистий**, Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. — „Визвольна війна 1648-1654 р.р. і возз'єднання України з Росією”, АН УРСР, К., 1954, ст. 45.

Вільш обережно (як і Голобуцький) Гуслистий висуває цю думку у російському збірнику „Воссоединение Украины с Россией, 1654-1954”, АН СССР і АН УССР, М., 1954, ст. 37-38.

108) **К. Гуслистий**, Боротьба..., ст. 44-45.

109) „Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы”, т. I, М., 1954, ст. X. Стаття без підпису — очевидно, редакційна.

110) Документи про посольство Сагайдачного до Москви 1620 року опублікував ще П. Куліш у „Матеріалах для історії возз'єднання Руси”, т. I, М., 1877, ст. 93-98. Нове видання їх: „Воссоединение Украины с Россией”, т. I, ст. 3-7.

На брак листа Сагайдачного звернув увагу, між іншим, Покійний А. І. Яковлів у своїй докладній рецензії на збірку „Воссоединение...” в “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, Vol. IV, No. 3 (13), New York, 1955, p.p. 1010-1011, 1012.

Це стверджує також російський советський дослідник В. Д. Корюк (див. нижче).

111) **В. Д. Корюк**, К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. — „Славянский Архив”, АН СССР, М., 1958, ст. 34-38.

112) Ibid., ст. 38.

Взагалі не слід перецінювати різних звернень козаччини до Москви в справі „служби” або „підданства”. Покійний В. Д. Крупницький слушно зауважив, що „козаки під „підданством” розуміли

службу, службу за „жалованьє”. Це була козацька традиція, якої вживалося не тільки супроти Москви, але й супроти Австрії (цісаря), у війнах Німеччини й т. д.” (**Б. Крушницький**, Українська історична наука під Совстами, Мюнхен, 1957, ст. 78).

113) „Визвольна війна 1648-1654 р.р. . . .”, ст. 28.

114) *Ibid.*, ст. 23.

115) Див., приміром, **М. І. Марченко**, Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст., К., 1961, ст. 179.

116) Це визнас й „Український Історичний Журнал” (1958, ч. 5), який, у редакційній примітці, писав: „мало у нас рецензій, в яких відчувалось би прагнення поставити питання ширше, по-новому, вступити з автором книги в дискусію” (ст. 242).

117) Див. „Передне слово” **М. Грушевського** до „Українського Археографічного Збірника”, т. II, К., 1927, ст. III, IV.

118) Див. **Н. Вакан**, Против націоналістических извращений в современной науке об истории Украины. — „Правда Украины”, 1947, ч. 272 (2724), ст. 3.

119) В УССР Лазаревському в останній час присвячено низку публікацій. Окрім згаданих вище праць **Марченка** й **Полухіна**, а також **Сарбея**, можна занотувати ще такі статті: **В. Г. Сарбей**, Історичні погляди **О. М. Лазаревського**. — „Вісник Академії Наук УРСР”, 1957, ч. 3, ст. 61-71; **Л. А. Коваленко**, До питання про історичні погляди **О. М. Лазаревського**. — „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 4, ст. 98-107; **В. Г. Сарбей**, Невідомі праці **О. М. Лазаревського**. — „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 5, ст. 170-174. Про Лазаревського — див. ще **В. А. Дядиченко**, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, ст. 21-23; „Очерки истории исторической науки в СССР”, т. II, М., 1960, ст. 701-703 (стаття **Л. А. Коваленка**).

Оцінка **О. Лазаревського** у сучасній вільній українській історіографії — **Енциклопедія Українознавства**, ч. II, т. IV. Див. ще: **О. Оглоблин**, **Олександр Лазаревський (1834-1902)** і українське родознавство. — „Рід та знамено”, IV, 1947.

120) **Л. А. Коваленко**, До питання . . . — „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 4, ст. 98-107; **М. І. Марченко**, **Л. К. Полухін**, Видатний історик України . . . , ст. 43 (Лазаревський „є одним з найвидатніших представників демократичного напрямку української історіографії”).

В. А. Дядиченко вважає, що „для першого періоду його (Лазаревського — **О. О.**) наукової і громадської діяльності характерні значні елементи демократизму. З часом помітна еволюція Лазаревського вправо, вбік буржуазного лібералізму” (**В. А. Дядиченко**,

Нариси..., ст. 21).

121) **В. Г. Сарбей**, Историчні погляди О. М. Лазаревського, ст. 191 („буржуазно-ліберальний прогресивний історик“). Див. *ibid.*, сторінки 9-20.

122) „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 4, ст. 98, прим. 1.

123) „Вопросы Истории”, 1956, ч. 8, ст. 203. Цитуємо за „Українським Історичним Журналом”, 1958, ч. 5, ст. 119-120.

124) Див. **О. Касименко**, Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648-1654 р.р. — „Український Історичний Журнал”, 1958, ч. 5, ст. 110-121.

125) *Ibid.*, ст. 119-120.

126) *Ibid.*, ст. 120, прим. 2.

127) **И. Л. Шерман**, Русские исторические источники X-XVIII ст., Харків, 1959, ст. 97.

128) **М. Марченко**, Українська історіографія, ст. 224, прим. 4. Ця примітка зовсім не в'яжеться з текстом, бо там (так само, як і в інших місцях книги) Марченко вживає „законний” термін „возз'єднання”.

У „Хрестоматії з історії Української РСР” (т. I, К., 1959, ст. 216), мабуть випадково, вжито (у заголовку розділу) термін „об'єднання з російським народом” (для часів перед Хмельниччиною). Але далі повністю панує директивний термін „возз'єднання”.

129) Про гетьмана Івана Виговського — див. Українська Радянська Енциклопедія, т. II, К., 1960, ст. 353 („Зрадницька політика Виговського”, „кат українського народу”, „зрада” й т. п.).

130) Про гетьмана Петра Дорошенка — див. Українська Радянська Енциклопедія, т. IV, К., 1961, ст. 309; *ibid.*, т. V, К., 1961, ст. 553 („зрадник”).

131) **И. К. Федоренко**, Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. М., 1960, ст. 238.

132) *Ibid.*, ст. 191, 210.

133) **В. Дядиченко**, Нариси, ст. 21.

134) **К. Стецюк**, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-их роках XVII ст., К., 1960, ст. 9.

135) Українська Радянська Енциклопедія, т. IV, ст. 140, „Джерелознавство” (автор **В. І. Стрельський**). Підкреслення оригіналу.